

Իլյա Էրենբուրգ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԵՎ ՀԱՅ
ԿՈՒՆՏՈՒՐԱՅԻ ՄԱՍԻՆ

ԵՐԵՎԱՆ

АКАДЕМИЯ НАУК АРМЯНСКОЙ ССР
ИНСТИТУТ ЛИТЕРАТУРЫ им. М. АБЕГЯНА

Илья Эренбург

ОБ АРМЕНИИ И АРМЯНСКОЙ КУЛЬТУРЕ

ИЗДАТЕЛЬСТВО АН АРМЯНСКОЙ ССР
ЕРЕВАН 1988

139

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՍԿԱԴԵՄԻԱ,
Մ. ԱՐԵՂՅԱՆԻ ԱՆՎԱՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

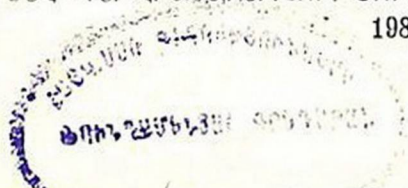
Իլյա Էրենքուրզ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԵՎ ՀԱՅ ԿՈՒՆՏՈՒՐԱՅԻ ՄԱՍԻՆ

A 1 / 18736

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԱ ՀՐԱՏԱՐԱԿԱԶՈՒԹՅՈՒՆ
ԵՐԵՎԱՆ 1988

Տպագրվում է ՀՍՍՀ ԳԱ Մ. Աբեղյանի անվան
գրակ. ինստիտուտի գիտական խորհրդի որոշմամբ

Կազմեց և խմբագրեց
ԳՈՒՐԳԵՆ ՀՈՎՆԱՆԸ

Էրեմբուրգ Ի.

է 864 Հայաստանի և հայ կուլտուրայի մա-
սին [կազմ. և խմբ.՝ Գ. Ն. Հովնան] ;
ՀՍՍՀ ԳԱ Մ. Աբեղյանի անվ. գրակ.
ին-տ.—Եր.: ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1988.—
174 էջ, 2 թերթ նկ.:

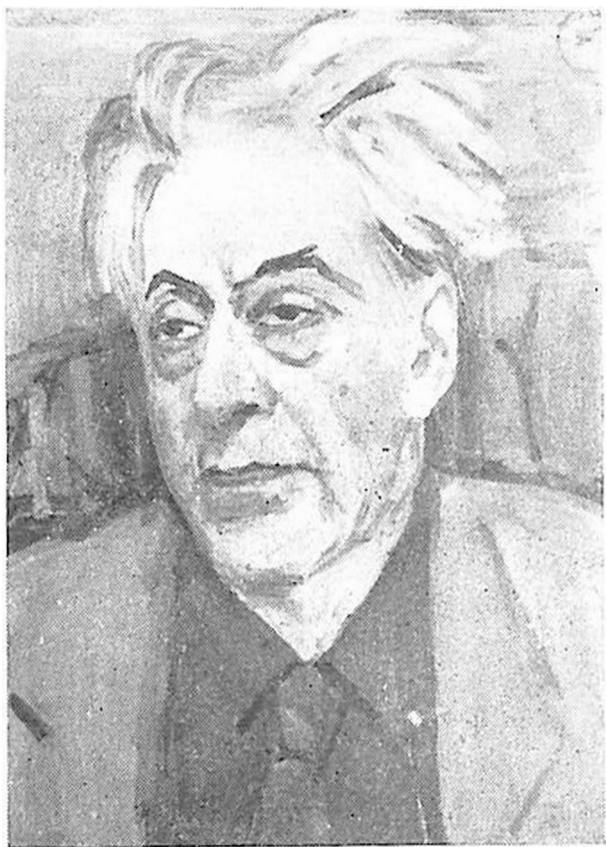
ժողովածուն բնագրվում է սովետական նշա-
նավոր գրող, հրապարակախոս, հասարակա-
կան գործիչ Իլյա Էրեմբուրգի հոգվածները Սո-
վետական Հայաստանի, հայ ժողովրդի, հայ
գրողների, արվեստագետների մասին: Տեղ են
գտել նաև էրեմբուրգի նամակները հայ մշա-
կույթի գործիչներին:

Նախատեսվում է ընթերցող լայն շրջանների
համար:

է 4603000000
703(02)—88

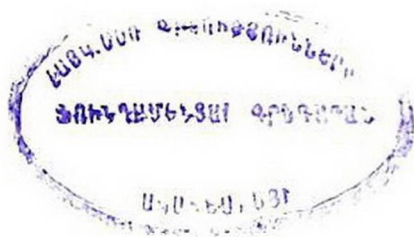
ԳՄԴ 83.32+84Ռ7

© Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատարակչություն, 1988

Ի. ԷՐԵՆԵՈՒՐԳԻ ԴԻՄԱՆԿԱՆԸ, 1959
Մ. ՍԱՐՅԱՆ

ԻԼՅԱ ԷՐԵՆԲՈՒՐԳ

Ես սիրեցի մեծ ավանդույթների, մեծ
զգացումների, մեծ սոցազայի ոգիշընշ-
ված Հայաստանը:

Ի. ԷՐԵՆԲՈՒՐԳ

Իլյա Էրենբուրգը XX դարի սովետական
խոշորագույն գրողներից է: Նա համաշխար-
հային լայն ճանաչում ունի որպես գրող,
հրապարակախոս, խաղաղության մեծ մար-
տիկ: Նա աշխատել ու գործել է ոչ միայն
Սովետական Միությունում, այլև Ֆրանսիա-
յում, Իսպանիայում, Հունաստանում, Արե-
վելքի ու Արևմուտքի շատ երկրներում: Նրա
մասին մեծարման ջերմ խոսքեր են ասել
աշխարհի շատ անվանի գրողներ, արվես-

տագետներ, հասարակական ու պետական գործիչներ:

Մեծ էր Էրեմբուրգի դերը հատկապես Հայրենական պատերազմի տարիներին. որպես գրող և մարտիկ նա սպանիչ հարվածներ հասցրեց թշնամուն: Հայրենական պատերազմի հերոսների, գեներալների, մարշալների անունների հետ միասին բարձր է հնչում նաև Իլյա Էրեմբուրգի անունը:

Դերենիկ Դեմիրճյանը ժամանակին գրել է. «Մեր սիրելի Իլյա Էրեմբուրգը, որի գրքիչն սվեդի թույլ չէր հարվածում ֆաշիզմին, քան գվարդիական ականաճեւոները: Նրա կծու, սրամիտ, խարազանող և մերկացնող խոսքը մեծ ծառայություն մատուցեց խաղաղությանը, ուժեղ հարված հասցրեց ֆաշիզմին, պատերազմին»¹:

Պատերազմի տարիներին գրած իր բազմաթիվ ակնարկներում Էրեմբուրգը մի ա-

---

¹ «Սովետական Հայաստան», 1953 թ., № 1:

ռանձին ջերմությամբ անդրադարձել է նաև պատերազմի դաշտում հերոսաբար մարտընչող հայ մարտիկներին, հերոսներին, գեներալներին:

Էրեմբուրգը խոշոր դեր է կատարել խաղաղության համար մղած պայքարում: Նա խաղաղության համաշխարհային խորհրդի նախագահի տեղակալ էր և որպես այդ բնագավառի անվեհեր մարտիկ միշտ էլ խիզախորեն պայքարել է նոր պատերազմի սանձազերծման փորձերի դեմ:

Էրեմբուրգի երկերը թարգմանվել ու հրատարակվել են աշխարհի շատ լեզուներով: Գերմանացի մեծանուն գրող Աննա Զեգերսը իր մի ելույթում հատուկ նշել է այն խոր զգացումների մասին, որ «Էրեմբուրգի ստեղծագործությունները առաջ են բերում ամբողջ աշխարհի միլիոնավոր ընթերցողների մեջ»:

Էրեմբուրգի մասին տասնյակ գրքեր ու հարյուրավոր հոդվածներ են գրվել ոչ միայն

Սովետական Միությունում, այլև արտասահմանյան շատ երկրներում:

Նա որպես սովետական մեծանուն գրող եղել է ՍՍՀՄ Գերագույն սովետի դեպուտատ, պարգևատրվել է մի շարք շքանշաններով. 1952 թվականին նրան շնորհվել է «Ժողովուրդների միջև խաղաղության ամրապնդման համար միջազգային Լենինյան մրցանակ», արժանացել է Սովետական Միության բազմաթիվ պարգևների:

Էրենբուրգը հաջ ժողովրդի սիրված գրողներից է: 20-ական թվականներից սկսած նրա երկերը թարգմանվել են հայերեն: Այսօր հաջ ընթերցողն իր սեղանին ունի Էրենբուրգի ավելի քան 24 գրքերը հայերեն: Այդ գրքերը հայերեն են թարգմանել մեր անվանի գրողներն ու գրականագետները:

Էրենբուրգն իր հերթին մեծ հետաքրքրություն է հանդես բերել Հայաստանի, հաջ ժողովրդի, հաջ մշակույթի նկատմամբ: Նա բարեկամական կապերի մեջ է եղել մի շարք

հայ գրողների, արվեստագետների, հասարակական գործիչների հետ, որոնք ապրում էին Մոսկվայում, Սովետական Միության այլ քաղաքներում, ինչպես նաև արտասահմանյան երկրներում:

Մեզ նույնպես բախտ է վիճակվել ծանոթ լինել Էրենբուրգի հետ: Մեր հանդիպումը տեղի ունեցավ պատերազմի դաշտում: Դա 1945 թվականի փետրվար ամիսն էր, մենք գտնվում էինք Արևելյան Պրուսիայի Էլբինգ քաղաքում: Էրենբուրգը Միխայիլ Բրագինի հետ եկել էր մեր զորամասը: Զորամասում ես էի ուղեկցում նրանց: Երկու օր միասին էինք: Չեմ հիշում ինչ ստիթով ես հարցրի թե եղե՞լ է Հայաստանում: Նա առաց.

— Ո՛չ, չեմ եղել, գիտեմ կգարմանաք, բայց ես ինքս էլ չգիտեմ, թե ինչպես է պատահել, որ մինչև հիմա չեմ եղել Հայաստանում: Ես հայ բարեկամներ շատ ունեմ Մոսկվայում, Լենինգրադում, Հայաստանում, և նրանք ինձ շատ են ասել Հայաստան գալու

մասին, բայց չգիտեմ ինչու չստացվեց, ան-
վերջ ուղևորություններ, հոգսեր և այդպես
չկարողացա գալ Հայաստան, սակայն խոսք
եմ տալիս պատերազմը վերջանալուց հետո
գալ Հայաստան:

Ինձ հետաքրքրում էր, թե ժամանակակից
հայ գրողներից, արվեստագետներից ում
հետ էր ծանոթ Էրենբուրգը. այդ մասին ես
հարցրի նրան:

— Ժամանակակից հայ գրողներից ու ար-
վեստագետներից շատերի հետ եմ ես ծա-
նոթ, այժմ վերհիշել բոլորին դժվար է, բայց
Ավետիք Իսահակյանն ու Մարտիրոս Սար-
յանն անմոռանալի մեծություններ են: Չեմ
մոռանում իմ հանդիպումն Իսահակյանի
հետ՝ Մոսկվայում:

Էրենբուրգը բավականին ոգևորված պատ-
մեց, թե ինչպիսի հետաքրքիր հարցազրույց
է ունեցել Իսահակյանի հետ:

Պատերազմից հետո, կյանքի վերջին տա-
րիներին, Էրենբուրգը գրեց իր «Մարդիկ,

տարիներ, կյանք» հուշագրական մեծարժեք աշխատությունը: Հաճելի է, որ թեկուզ շատ սեղմ, բայց դարձյալ անդրադառնում է 1941 թվականին Մոսկվայում Իսահակյանի հետ ունեցած իր հանդիպմանը:

«Գրողների ակումբում հայկական պոեզիայի երեկո էր,—գրում է Էրենբուրգը,—Ֆադեևը, որ նախագահում էր, տեսնելով ինձ ասաց. «Խնդրում եմք Էրենբուրգին նախագահություն»:

«Ես ճանոթացա սքանչելի բանաստեղծ Ավետիք Իսահակյանի հետ: Այդ երեկոյին Ֆադեևը նրա մասին ասաց, որ «Արևային Հայաստանը տվել է նրան երջանկություն», և որ նա «վերափոխել է իր քնարը»: Իսահակյանն ինձ հարցրեց Ֆրանսիայի տրագեդիայի մասին (նա երկար ապրել էր այդ երկրում, և մենք խոսում էինք ֆրանսերեն): Նա հարցրեց ինձ, թե ես կարդացել եմ արդյոք իր «Աբու-Լալա Մահարի» պոեմի թարգմանությունը: Ես ասացի, որ կարդացել

եմ ֆրանսերեն մի հատված: Նա մտաւտղ-
վեց: «Պետք է կարողանալ ժամանակին
հեռանալ—դա ամենակարևորն է... Ահա
Դուք պատմեցիք այն մասին, թե ինչպէս
հեռացաւ Փարիզը: Բայց դա էլ քիչ է...
Վերջերս ես շատ եմ խորհում Տոլստոյի
մասին—նա նույնպէս հեռացաւ...»: Մեզ
ընդհատեցին: Ես դիտում էի նրա դեմքը և
չէի կարողանում հանգստանալ: Նա բնավ
«արևային» չէր, այլ դրսևորում էր ծերու-
թյուն, սակայն ոչ մարդու ծերություն, այլ
դարերի, պատմության, վշտի, քարերի, ար-
յան... Այո՛, քնարն էլ չի կարելի վերա-
փոխել»²:

Պատերազմը վերջացել էր: Էրենբուրգի
անունը ամենուրեք դարձյալ հնչում էր որ-
պէս խաղաղության համար մղվող պայքարի
մարտիկի: Այդ տարիներին հաչ գրողների
ու մտավորականների շփումը Էրենբուրգի
հետ շատ ավելի ընդլայնվեց:

² *Илья Эренбург, Собрание сочинений, том 9, стр. 266.*

Ռշագրալ է, որ Էրեմբուրգը հատկապես
ջերմ բարեկամական կապերի մեջ էր Մար-
տիրոս Սարյանի հետ և հենց Սարյանի
հրավերով 1959 թվականի սեպտեմբերին իր
կնոջ՝ Լյուրով Միխայլովնայի հետ ժամա-
նեց Երևան:

Մարտիրոս Սարյանի, գրողների ու ար-
վեստագետների հետ Էրեմբուրգը, Լյուրով
Միխայլովնան շրջեցին Հայաստանի տես-
արժան վայրերը, եղան Սևանում, Գեղար-
դում, Գառնիում, Օջականում, Էջմիածնում,
Զվարթնոցում և այլուր: Նրանք հիացած
էին Հայաստանի բնությամբ, ժողովրդի սի-
րավիր ու ջերմ ընդունելությամբ:

Եղան նաև Մատենադարանում:

— Հազարավոր կիլոմետրեր կարելի է
գալ այս ձեռագրերը տեսնելու համար: Ես
աշխարհի շատ թանգարաններում եմ եղել,
բայց հին ձեռագրերի այսպիսի հարուստ
հավաքածու չեմ տեսել,—ասաց Էրեմբուր-
գը:

Տպաւորութիւնների գրքում Էրեմբուրգը գրեց.

Հիացած եմ հալ ժողովրդի մշակույթի վեհութիւնը ցուց տվող հին ձեռագրերի այս ամենամարուստ հավաքածուով:

ԻԼՅԱ. ԷՐԵՆԲՈՒՐԳ³

Տ-ը սեպտեմբերի,
1959 թ.

Հայաստանում անցկացրած օրերին Էրեմբուրգին ամենուրեք դիմաւորում էին ջերմ սիրով, խորին հարգանքով, որպէս մեծ մարդու, խաղաղության ու բարեկամության խիզախ մարտիկի:

Ռադիոյով, հեռուստատեսութեամբ ունեցած իր ելույթներում Էրեմբուրգը ասաց.

— Ես ցաւում եմ, որ տեսա Հայաստանն ստաջին անգամ: Ի դեպ, գուցէ այդ ևս ունի իր լավ կողմը: Ասում են, թե ստաջին

---

³ Գ. Վ. Արզաւրյան, *Մատենադարան, Երևան, 1962, էջ 87:*

~~~~~

սերն ամենատուժեղն է լինում, թերևս, բայց ոչ ամենախելոքը: Կյանքիդ վերջին ավելի լավ ես տեսնում ամեն ինչ, ավելի լավ ես հասկանում...

Դժվար է մի քանի խոսքով պատմել այն մեծ հայտնությունների մասին, որ բացվեցին ինձ համար Հայաստանում... Ես Հայաստանի մասին շատ բան գիտեի, ես ծանոթ էի Հայաստանին, բայց այդ ամենը որոշ շրջանակների մեջ էր... Ես տեսա անսովոր մի հին արվեստ, որ ինձ ցնցեց, մի երկիր, ուր պետք է մտնել գլխաբաց ինչպես Մապոնիայում և կոշիկները հանած, այնպես, ինչպես Հնդկաստանում տաճար են մտնում: Այդպես է ամբողջ երկիրը, նրա յուրաքանչյուր մասնիկն անսովոր կերպով հին է և իմաստուն... Հայաստանում ամենից շատ ինձ գերեցին մարդիկ: Թեպետ ես շատ եմ սիրում արվեստը, բայց արվեստից ավելի ինձ դուր եկան մարդիկ: Թեպետ ես կյանքում շատ հաջ բարեկամ-

ներ եմ ունեցել, բայց այստեղ ես տեսա հաչ ժողովրդին, մոտիկից մերձեցա նրա կենցաղին, և նա ինձ գերեց իր մարդկայնությամբ, իր իմաստությամբ, բարությանբ, ոգեշնչումով և միաժամանակ իր զսպվածությամբ, իր ներքին մեծ կրքոտությամբ:

Իր հարգանքն ու սերը հաչ ժողովրդի, հաչ մշակույթի նկատմամբ, տասնյակ տարիների ընթացքում, տարբեր վայրերում, տարբեր առիթներով Էրեւնուրգն արտահայտել է իր ելույթներում, հոդվածներում, նամակներում: Ներկա փոքրիկ ժողովածուի մեջ ի մի են բերված այդ ամենը:

Հանրահայտ է, որ հաչ ժողովուրդը մեծ ու ազնիվ բարեկամներ շատ է ունեցել՝ Անատոլ Ֆրանս, Ռոմեն Ռոլան, Հանրի Բարբյուս, Մաքսիմ Գորկի, Վալերի Բրյուսով և շատ ուրիշներ:

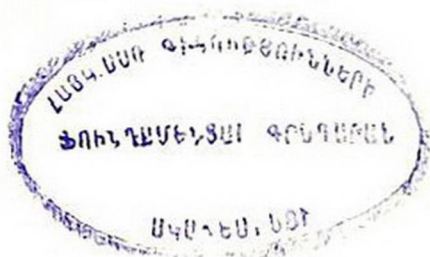
Այդ պայծառ, այդ անմահ անունների կողքին է նաև Իլյա Էրեւնուրգի անմոռանալի անունը:

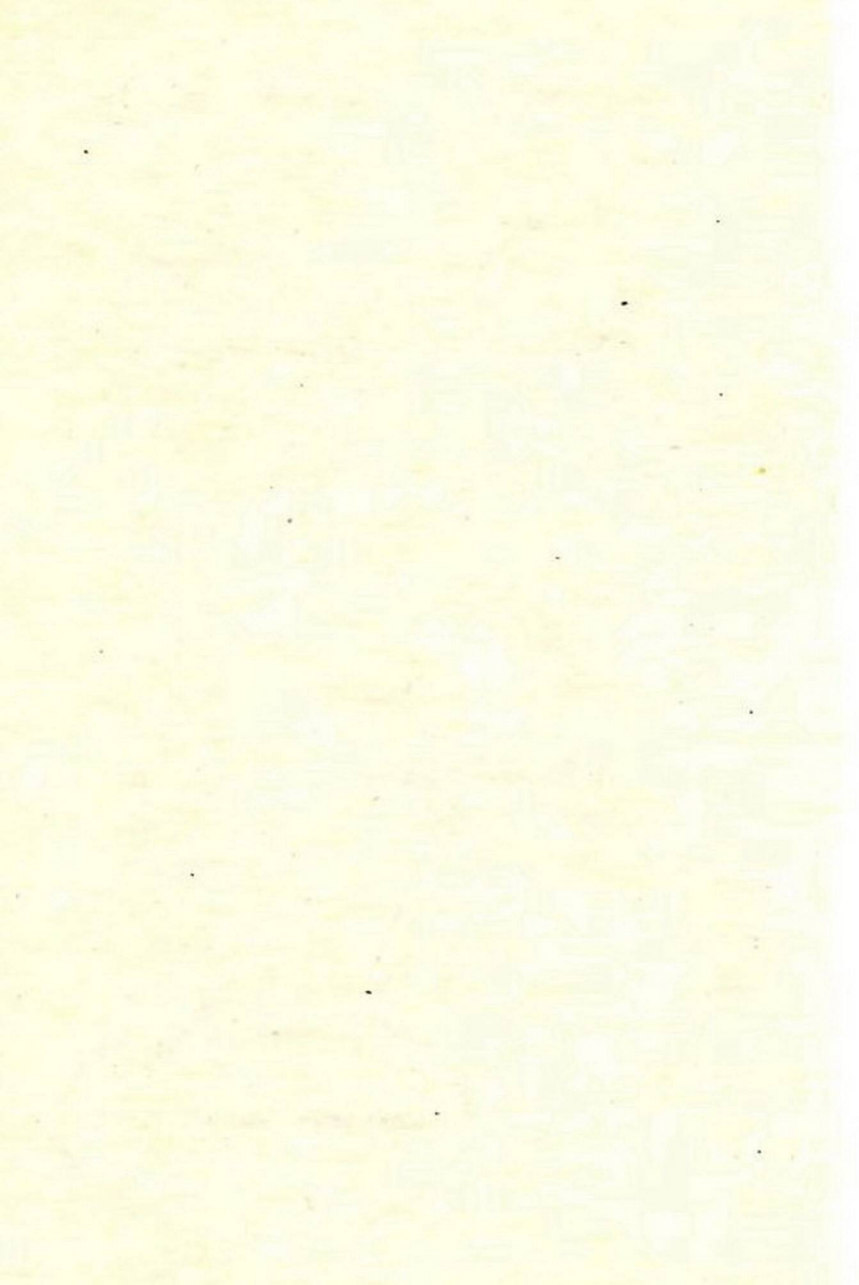
Գ. ՀՈՎՆԻՍ

Հոդվածներ

A $\frac{I}{18736}$

Կ Ո Վ Կ Ա Ս

Կովկաս—այս խոսքը հնչում է որպես
հմայք: Մարդիկ ամենահին ժամանակնե-
րից դոյութեամբ դիտել են Կովկասի լեռները:
Արարատի վրա ըստ ավանդության իջել է
տապանը՝ այդտեղ նորից է սկսվել կյանքը:
Կովկասի ցրտաշունչ գագաթին է շղթայ-
ված եղել սուաջին հեղափոխական Պրո-
մեթեոսը, որը խլել է աստվածների ձեռքից
կրակը: Լեռնային օդը դժվարին օդ է. նա
չափազանց մաքուր է անսովոր թոքերի հա-
մար: Կովկասն ազատ սրտերի ուխտավայր

Է եղել: Ջերմացնող գինու երկիր, և լեռ-
նային սառնորակ ջրերի երկիր: Այդտեղ ա-
զատության համար կյանքեր են զոհել: Ա-
զատության մասին բյուրեղյա բանաստեղ-
ծություններ է գրել հնադարի հումանիստ
Ծոթա Ռուբալելին: Ազատության մասին
երգեր են երգել՝ չոր ու ցամաք և դառն
երգեր, Հայաստանի թխադեմ կանաչք: Ա-
զատությունը պաշտպանել են ալանների
հրակնատները, և ստրուկի ձեռքը չի բռնել
Դադատանի դաշույնը:

Տափաստանը տարածական է, ինչպես
Էպիկական պոեմը, տափաստանում կա
թափի, շարժման տարածություն: Անտառը
խորհրդավոր է, ինչպես կյանքը: Լեռները
մեծ ու անգուսպ կրքեր են: Կովկասը նախ
և առաջ լեռներ են: Դա մարդկային հիաց-
մունք է, երբ տեսնում է իր ոտքերի տակ
ոչխարի հոտի նման արածող ամպերը:
Դա վայրկենական անցումն է տոթից դե-

~~~~~

սի ցուրտը, հովտի հեղձուցիչ օդից դեպի լեռնանցքի քամիները: Մարդը լեռներում միայնակ է աշխարհի հետ: Նա անվեհեր է: Նրան սպասում է դարանակալ խավարն ու թշնամին: Նա կարող է կանչել, նա գիտե, որ իրեն չեն դավաճանի ոչ բարեկամը, ոչ էլ արձագանքը: Լեռնագագաթից նա տեսնում է ճանապարհի հանգույցները և սուլի կապույտ ծովը: Նրա աչքին երևում է, որ դա կյանքն է: Նա իմաստուն պատանեկության հասակից և ծերության ժամանակ հեշտությամբ թամբում է ձին:

Հնադարյան. Վրաստանի կուլտուրայում մեզ ապշեցնում է գունեղության և խստության, փանտազիայի և պարզության, քընքշության և արիության զուգակցումը: Ամեհանուրբ մինիատյուրներում մենք տեսնում ենք դյուրվաժ պարտեզի նմանող կյանք, և հին պոետների տողերը նման են շատրվանի: Բայց այդ պարտեզը պաշտպանում են

անվեհեր մարդիկ, և աղջիկները կարողանում էին լսել ոչ միայն շատրվանի խոխոջը, այլև լեռնային հեղեղի տազնասրալից կանչը:

Ռուսական պոեզիայի սերը դեպի Կովկասը—դա ազատության սեր է: Կովկասի ժայռերի և մարդկանց մեջ ռուսական սուաջին ռոմանտիկները մոլեգնություն էին սովորում: Կովկասի կրծքին էին հպվում որպես ոգեշնչման աղբյուրի Պուշկինն ու Լերմոնտովը, Մաչակովսկին ու Տիխոնովը: Կովկասը նրանց համար ոչ թե դեկորացիա էր, ոչ թե պեշգաժ, այլ անվեհության և անհաշտության դպրոց:

Մեզ ապշեցնում է Կովկասում բարբերի պարզությունը, հյուրասիրությունն ու տան պաշտամունքը: Սիրալիրությունը և միաժամանակ պատվի խստաբարո դոգման, արտասովոր դեմոկրատիզմը և հարգանքը դեպի մեծերը: Երբ երիտասարդ ռուս պո-

ետներն առաջին անգամ մտան Սուլէյման Ստապկու խրճիթը, ծերունի աշուղը նրանց ընդունեց որպէս մայրաքաղաքի հյուրերի, հեռավոր երկրի բնակիչ և որպէս Դանտեն աշակերտներին: Թքիլիսիում՝ Քոռ գետի վերևը գտնվող այգում ես լսեցի, թե ինչպէս ակադեմիկոսը և երկու ջրկիր մինչև գիշեր դատում էին կյանքի մասին, իսկ նրանց առջև լուսատիտիկների նման փայլում էին հրաշալի քաղաքի լույսերը: Ես չեմ մոռանա ծեր և միշտ սլատանի Ավետիք Խասհակյանի կոկորդային ձայնը, որը կարդում էր՝ «Եվ դու ուղեցույց մեծ աստղի երկնագույն բյուրեղյա սրբությունն ես»: Ժողովրդի աստղը այն տեսել են գուսանները ստրկացման և վշտի տարիներին, աստղը տանում էր դեպի ազատություն:

Պատահական չէ Կովկասի ժողովուրդների կապը ուս ժողովրդի հետ՝ ազատության սերը, ճշմարտության ծարավը, ընդ-

հանութ անկատագիրը հավիտյանս կապել են նրանց։ Չկա մի կովկասցի, որ Պուշկինին իրենը չհամարի, և չկա մի ուս, որ առանց հուզմունքի լսի Կովկասի աւանդությունները ու երգերը։ Ամբողջ Ռուսաստանը հպարտանում է Կովկասով, որպես կուտուրայի բարձունքներով և որպես իր նվիրական զգացմունքների արտահայտությամբ։

Սևանի բյուրեղյա ջրերը հեռու են Մոսկվայից, բայց Հայաստանը գիտե, որ Մոսկվայի ազատությունը հայերի ազատությունն է։ Անցյալ տարվա նոյեմբերի 7-ին Կարմիր հրապարակում զորահանդես էր։ Հրապարակով անցավ Միքայել Բաղդասարյանի տանկը։ Մի քանի օր անց, այդ տանկը ընդհարվեց գերմանական տանկերի հետ։ Միքայել Բաղդասարյանը գերմանացիներից մաքրեց ոռոսական գյուղը։ Արագածի լանջերից եկան երկու եղբայրներ՝ Արամ և Գուրգեն Բարսեղյանները։ Նրանք եկան

տափաստան, Դոն: Գերմանական ՅՅ տանկ
շարժվում էին դեպի խուտոր: Արամը և
Գորգենը շշեր էին նետում տանկերի վրա:
Հերոսները զոհվեցին, բայց տանկերը չան-
ցան: Կարելիացի անտառներում կուլեց և
զոհվեց անվեհեր լեյտենանտ Սարգիս Ղա-
զարյանը:

Մոսկվան պաշտպանում էր հրետանա-
վոր գեներալ Լեսելիձեն: Սևաստոպոլի հա-
մար մղվող մարտերում զոհվեց Սովետա-
կան Միության հերոս Միխայիլ Գախոնի-
ձեն: Նա նոնակներ էր նետում գերմանա-
ցիների վրա: Նոնակները սպառվելուց հե-
տո կրակում էր: Փամփուշտները վերջա-
նալուց հետո, նա սկսեց սլիճով խոցել
գերմանացիներին: Ռուսական հնադարյան
Ռժև քաղաքի պարիսպների տակ վրացի
Չանչիբաձեն հրաման տվեց. «Մեռելներին
թաղե՛լ: Կենդանիները՝ ստա՛ջ»:

Հեռավոր Հյուսիսում գերմանացիներին

հարվածում է դադստանցի սնաչալեր Ալիւր:
Սմոլենսկի մարզում կատաղանքաւ մարտըն-
չում է օսեթին Մամիւր: Հարյուրից ավելի
գերմանացիներ ոչնչացրեց Մուրմանսկի
մոտ ինգուշ Այուպ Մանկիւր: Կովկասը
ժլատ չէ՝ նա գիտէ սիրել, նա գիտէ նաև
ատել:

Դաժան մարտեր են մղվում Կովկասի
համար: Հիտլերը, ատամները կոտրելով
Ստալինգրադի ավերակների վրա, ուզում է
կորցրածը վերականգնել: Նա զավթեց
Նալչիկը: Նա սպառնում է Օրջոնիկիձեին
և Գրոզնուն: Նա երազում տեսնում է Բա-
բուն և տենչալի Անդրկովկասը:

Այժմ Կովկասի համար մարտնչում են
ռուսները և ոկրաինացիները, բելոռուս-
ները և ուզբեկները: Իր հպարտության՝
Կովկասի համար մարտնչում է ամբողջ
Ռուսաստանը:

Մենք անցյալ տարի Մոսկվայի շենքի ա-
ռաջ կանգնեցրինք գերմանացիներին: Մենք

չթողինք, որ նրանք Լենինգրադ մտնեն: Երբ գերմանացիները թափանցեցին Ստալինգրադ, ցատումն ու զայրույթը նոր ուժ լցրին քաղաքի պաշտպանների սրտերի մեջ, և նրանք կանգնեցրին գերմանացիներին փողոցներում, ավերակների մեջ: Մոսկվայի համար սպանվում էին Հայաստանի և Վրաստանի զավակները, Ադրբեջանի և Դաղըստանի զավակները: Մի՞թե մենք չենք կանգնեցնի գերմանացիներին Կովկասում: Քաջի համար անհնարին ոչինչ չկա: Գերմանացիները Արգամ Պետրոսյանին գերի վերցրին խորամանկությամբ՝ հագնելով կարմիրբանակաչի՛նի զգեստ: Գերմանացիները նրան խոշտանգեցին, նրա աչտերին աստղեր փորագրեցին, պոկում էին մազերը: Պետրոսյանը լուռ էր: Նրան ասացին. «Գերեզման փորիր քեզ համար»: Այն ժամանակ Պետրոսյանը բահով խփեց գերմանացուն: Նա վերցրեց նոնակները և նետեց դահիճների վրա: Գերմանական մի սպա

վիրավորեց Պետրոսյանի ձեռքն ու գլուխը: Պետրոսյանը նետվեց սպայի վրա և խեղդեց նրան: Նա վերցրեց վառելանյութով շիշը և սողեսող գնաց յուրալիների մոտ: Ճանապարհին նա սլալթեցրեց ուղղամարթերքի մի պահեստ և վիրավորվեց երրորդ անգամ: Բայց սողալով հասավ: Նրան ուժ էր տալիս այնպիսի աստելություն դեպի թըշնամին, այնպիսի սեր դեպի հայրենիքը, որից նա չէր կարող մեռնել և չմեռավ:

Կովկասի պաշտպաններ, ձեզ է նայում ամբողջ երկիրը: Վերհիշեցեք 1941 թվականի նոյեմբերը: Այն ժամանակ գերմանացիները ավելի ուժեղ էին: Այն ժամանակ ոմանց թվում էր, թե Մոսկվան կոչնչանա, Ռուսաստանը կոչնչանա: Բայց Մոսկվայի պաշտպանները մարտնչում էին Արգամ Պետրոսյանի նման: Մենք բոլորս էլ պարտք ունենք Կովկասին: Հասել են այն օրերը, երբ Կովկասն ասում է. «Պաշտպանեցեք»: Ո՛չ թե լեռները պետք է կանգնեն գերմա-

նացիների սոջև, այլ մարդիկ: Եվ մարդիկ
չեն նահանջի: Մարդիկ լեռներ կդառնան:

Աղմկում է հեղեղը: Լսի՛ր՝ նա սատում է.
չե՛նք տա: Անձրևը հնչում է՝ չե՛նք տա:
Քամին ամբողջ գիշեր աղմկում է՝ չե՛նք
տա: Եվ արձագանքը պատասխանում է՝
չե՛նք տա: Դա արձագանք չէ—դա Ռուսա-
տանն է՝ չե՛նք տա Կովկասը:

1942

Մ. ՍԱՐՅԱՆԻ ՅՈՒՅԱՀԱՆԴԵՍՈՒՄ

Ես հիշում եմ, թե ինչպես զանազան ցուցահանդեսներում այլ նկարիչների հսկայական կտավների կողքին փայլում էին Սարյանի բնանկարները: Այն ժամանակ դրանք ինձ օազիսներ էին թվում: Մենք հասանք մեծ տոնախմբության, առաջին անգամ տեսնում ենք հիանալի նկարչի ողջ ստեղծագործական ուղին:

Սարյանը պատկանում է այն վարպետների դասին, որոնք որոնում են, բայց դեսուդեն չեն ընկնում, կատարելագործվում, բայց չեն հրաժարվում իրենց նախկին աշխատանքներից: Ցուցահանդեսում կա մի ինքնատիմանկար՝ նկարիչն իրեն պատկերել է

տարբեր հասակներում. առավոտ, միջօրե, իրիկուն, և բոլոր երեք դեմքերն էլ միաձուլ են: Այդպես է նաև նրա կերպարվեստը, վաղ շրջանի եգիպտական կամ թուրքական բնանկարներ վրձինել է նույն Սարյանը, որին մենք ճանաչում ենք ու սիրում:

Մեր առջև Հայաստանն է, նրա չոր հուլիսյան տապը, ճաքճքված, շեկ հողը, լեռնային սուր օդը, ծաղկած դեղձենիները: Սակայն միամտություն կլիներ դրանով սահմանափակել ցուցահանդեսի նշանակությունը: Սարյանը Սովետական Միության խոշորագույն նկարիչներից մեկն է, եթե ոչ ամենախոշորը: Նկարացանկը հիշեցնում է, որ նա յոթանասունհինգ տարեկան է: Այդ բանը չես սափ նայելով նրա վերջին շրջանի աշխատանքներին. դրանց մեջ կա արվեստի ամբողջ երիտասարդությունը, և նրա կերպարվեստը ոգևորությամբ են դիտում մոսկովյան երիտասարդ նկարիչները. նրանք օտար հոբելյանի չեն մասնակցում,

~~~~~

այս նաև իրենց դպրոցն է, իրենց տունը:

Սարյանն աշխարհը պատկերում է այնպես, ինչպես մարդ տեսնում է այն. նկարիչը սակայն ոչ միայն տեսնում, այլև իմաստավորում է իր տեսածը: Սարյանի կերպարվեստը ռեալիստական է ու խորը, այն մի ավելորդ անգամ ցույց է տալիս, որ բնանկարից կատարած աշխատանքները, որոնք որոշ քննադատներ ներողամտորեն անվանում են «էտյուդներ» կամ «ույնիսկ» «էտյուդիկներ», լիակատար ստեղծագործություններ են: Կյանքի հանդեպ ունեցած իր վերաբերմունքը Սարյանը դրսևորում է կերպարվեստի միջոցով, որանով են նրա աշխատանքները տարբերվում նկարագրական կամ պատմողական կտավներից:

Վաղ վերածնության նկարիչը բիբլիական որևէ տեսարան պատկերելիս բնանկարը տալիս էր այնպես, որ այն կերպարվեստային ներմուծում էր դառնում, տեղեկություն այն մասին, որ գործողությունը կատարվում

~~~~~

է Ումքրիստոս կամ Տոսկանայում: Այդ բը-
նանկարներում ձիթենու կամ թզենու տերե-
ւները ուշի-ուշով գծված են ինչպես բուսա-
բանության դասագրքում: Յուրաքանչյուր
դարաշրջան իր աչքերով է նայում աշխար-
հին: Սարյանը մեր դարի նկարիչն է և նա
ձգտում է պատկերածը շաղկապել մարդկա-
յին ընկալման հետ: Ինձ թվում է, որ դա էլ
եննց ռեալիզմն է, թեև, իհարկե, բառերին
կարելի է տարբեր մեկնաբանություն տալ
և ռեալիստական անվանել աշխարհի պայ-
մանական պատկերումը:

Բնական է, որ ցուցահանդեսում, որտեղ
հավաքված են նկարչի հարյուրավոր աշխա-
տանքները, դրանցից մի քանիսն ավելի կա-
տարյալ են, քան մյուսները: Սակայն դրան-
ցից ոչ մեկը կեղծ չէ, դրանց մեջ չկա ոչ
մի արհեստական կերպարանք, որը նկար-
ված լինի և ապա գունազարդված, չկա այն
կեղծիքը, որը բնորոշ է նույնիսկ ամենակա-
տարյալ լուսանկարներում: Նայելով Սարյա-

նի կերպարվեստին, մի անգամ ևս մտածում
ես, որ մարդկային աչքը մման չէ ֆոտոթ-
ջեկտիվին, և որ նկարչի իմաստությունը ռե-
պորտյորի ճարտարություն չէ:

Սարյանը չի վախենում ո՛չ անհամատեղե-
լի թվացող երանգների բախումից, ո՛չ հար-
թագծային, ակադեմիական կոմպոզիցիայի
կանոններից շեղվելուց: Նրա բազմաթիվ
բնանկարները և նատյուրմորտները աչքի են
ընկնում գույների սրությամբ, սակայն այդ-
տեղ էլ նա միշտ ինչ-որ մի գեղանկարչա-
կան միասնություն է գտնում: Այն մեծ նա-
տյուրմորտը, որը նվիրված է Հայրենական
պատերազմի հաչ հերոսներին, պատկերում
է բազմաթիվ ծաղկեփնջեր, և Սարյանին
հաջողվել է դետալները միավորել, խուսա-
փել մանրամասնությունից:

Հարավային արևի ուժը կլանում է գույ-
ները, սակայն Սարյանը կարողացել է հաղ-
թահարել դժվարությունները: Ապշեցուցիչ է
ամառային կեսօրվա տապի զգացողությու-

նը, լարված լուռությամբ: Զմայելի են գար-
նանային բնանկարները՝ ծաղկող պտղատու
ծառերը: Այդ կտավներն այնքան թեթև են
և լուսատառ, որ մարդիկ կանգ են առնում
դրանց առաջ ու ժպտում: Սարյանը չի
թաքցնում իր վերաբերմունքը դեպի աշ-
խարհը, դա խոր փիլիսոփայությամբ հա-
գեցված կերպարվեստ է, որը վեհացնում է
մարդու հոգին:

Սարյանի դիմանկարներից շատերը բա-
ցահայտում են նախաստիպերի ներքնաշ-
խարհը: Նայելով Իսահակյանի դիմանկա-
րին, կարծես լսում ես նրա բանաստեղծու-
թյունները, որոնցով հիանում էին ու հիանում
են ռուս սրետները՝ սկսած Բլոկից մինչև
ժամանակակիցները: Մարշալ Բաղրամյանը
հանդարտ ու բարեհամբույր տեսք ունի, իսկ
դրա տակ թաքնված է հաստատակամու-
թյուն, կրքոտություն: Լոգիկանկին, ուշադրու-
թյունը լարած, զարմացած է կյանքով: Թա-

~~~~~

խիծով սեղմված են Աննա Ախմատովայի
շուրթերը:

Սարյանի ցուցահանդեսը մեծ իրադար-
ձություն է մեր երկրի գեղարվեստական
կյանքում. այն, որ նրա բոլոր աշխատանք-
ները ի մի են հավաքված ու ցուցադրված,
մեզ ստիպում է կրկնակի ուրախանալ նրա
գարնանային բնանկարներով, և ուզում էս
խոնարհվել նկարչի առաջ այն բանի հա-
մար, որ նա վառ է պահել իրեն այրող
ստեղծագործական հուրը՝ իր երկար ու վը-
սեմ կյանքի ընթացքում և այն տարել բո-
լոր դժվարությունների միջով:

1956

ՄԵՌԱԾՆԵՐԸ ՄՆՈՒՄ ԵՆ ԵՐԻՏԱՍԱՐԴ

Աննա Զեգերսն իր վեպերից մեկը վեր-
նագրել է «Մեռածները մնում են երիտա-
սարդ»։ Եղիշե Չարենցին վերհիշելիս ես
այդ վեպի մասին եմ մտածում։ Նա ինձ
համար մնացել է երիտասարդ այնպես,
ինչպես վերջին անգամ տեսա նրան Մոսկ-
վայում՝ Տվերսկոյ բուլվարում, որտեղ այն
ժամանակ դեռևս կանգնած էր հետազայում
մոտակա հրապարակը տեղափոխված բը-
րոնգե Պուշկինը։ Մենք երեք հոգով՝ Չա-
րենցը, Տիցիան Տաթիձեն ու ես, նստարա-
նին նստած՝ պոեզիայի մասին էինք խո-
սում։ Հիշում եմ, թե ինչպես Չարենցը խոր

~~~~~

համոզմունքով պնդում էր, որ պետք է ծա-
ռայել ժողովրդին և արվեստին՝ առանց
հրաժարվելու ո՛չ արդարությունից, ո՛չ էլ
իսկական գեղեցկությունից:

Նա հաճախ էր իր բանաստեղծություն-
ներում գրել այդ մասին՝ մերժելով թեթև
գրվածքները, ծաղրելով նրանց, ովքեր ըն-
դունում են միայն աղմկալի թմբկահարու-
թյունը և հասարակ դափահարումը: Մե-
ռածները կենդանի են մնում... Թվում է, թե
սխառանհն դուրս գալով Պուշկինյան բուլ-
վարի գրական ինստիտուտից՝ ներկա 1957
թվականի աշնանը, ոգեշնչված ասում է.

*Զի կարող լինել մեր ողին գերի
Սերտած խոսքերի, կոտած մտքերի...*

Այս տողերը Չարենցը գրել է երեսուն
տարի առաջ:

Խոր են մտքերը արվեստի մասին, և բա-
նաստեղծները դեռ շատ անգամ պիտի վե-
րադառնան դրանց: Իր կյանքի ամբողջ

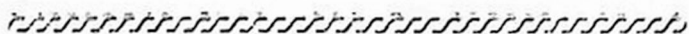

ուղիով նա ապացուցեց, որ հեղափոխությունն ու սրեզիան անբաժան են, որ պետք է կարողանալ ասել թշնամիներին ու արհամարհել ողորմելի ֆիլիստերներին, ովքեր «խոցում են բանաստեղծին»:

Մեռածները մնում են երիտասարդ... Չարենցի բանաստեղծությունները մեզ համար լի են գարնանալին կապտառոպյամբ, հեղափոխության հողմով, հերոսականությամբ, և այդ պատճառով էլ մենք էլ ավելի ենք սիրում դրանք. ի՞նչ իմանաս, թե որքան անհրաժեշտ են դրանք մեզ այսօր:

Մի անգամ ես Չարենցին խնդրեցի հալերեն կարդալ իր բանաստեղծությունները: Նա կարդում էր, իսկ իմ առջև հառնում էր խստաշունչ ու քնքուշ Հայաստանը...

*Մեր լեզուն ճկուն է ու բարբարոս,
Առնական է, կոպիտ, բայց միևնույն պահին
Պայծառ է նա որպես մշտաբոբոք վարոս,
Վառված հրով անշեշ զարկում հին:*

Հետո ես կարդացի Չարենցի այս բանաստեղծությունը, որի մեջ նա գրում է.

*Եվ ոչ անգամ չոտու պայծառ կրգիչ,
Թումանյանի բարբառը զեղչկական...*

Իսկ այն ժամանակ նա կարդաց ու ծըպտաց. «Սա իմ բանաստեղծությունը չէ, այլ Թումանյանինը...»:

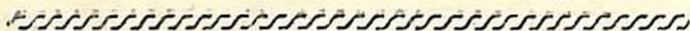
Ես համոզված եմ, որ այս մեծ բանաստեղծը կդառնար նաև մեծ վիպասան: «Երկիր Նաիրին», իհարկե, բանաստեղծի արձակն է և ըստ այդ կրում է այն անցած ժամանակաշրջանի ձևական որոնումների կրճիքը. սակայն այդ գրքից էլ կարելի է դատել Չարենցի պատմողական մեծ տաղանդի մասին: Նա ոչ միայն կարողանում էր դիտել, այլև կարողանում էր զգալ և մեծ ու արժեքավոր շատ բան կարող էր տալ մեզ:

Չարենցն իմ առջև բացեց մարտիկի, ընկերոջ ու բանաստեղծի կրթոտ սիրտը:

Արևալատ, համեստ, խորաթափանց, խի-
զալս ու քնքուշ, հավերժ երիտասարդ աչդ
քանաատեղծը դարերի համար էլ կպահի իր
երիտասարդությունը:

1957

ԵՍ ԵՐԶԱՆԻԿ ԵՄ, ՈՐ ԵՂԱ.
ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

Սովետական անվանի գրող Ի. Էրեմբուր-գը Հայաստանի ռադիոյով և հեռուստատե-սութեամբ ունեցած իր ելույթներում սասաց.

— Ես ցավում եմ, որ տեսա Հայաստանը առաջին անգամ, կյանքիս մայրամուտին: Ի դէպ, գուցե այդ ևս ունի իր լավ կողմը: Ասում են, թե առաջին սերը ամենաուժեղն է լինում, թերևս, բայց ոչ ամենախելոքը: Կյանքիդ վերջում ավելի լավ ես տեսնում ամեն ինչ, մի տեսակ ավելի լավ ես հասկանում: Եվ Հայաստանը դրսևորեց ինձ համար շատ նորություններ: Դժվար է մի քանի խոսքով պատմել այն մեծ հաշտու-

~~~~~

թյունների մասին, որ բացվեցին ինձ համար Հայաստանում: Ես Հայաստանի մասին շատ բան գիտեի, ես ծանոթ էի Հայաստանի հետ՝ վերաբնակչության մեծ մասին, հայ հին ճարտարապետությանը, գիտեի Սարյանին իր ցուցահանդեսներով, թարգմանաբար կարդացել էի հայկական պոեզիան, սկսած նրա էպոսից մինչև ժամանակակիցները: Բայց այդ ամենը որոշ շրջանակների մեջ էր: Անգամ Սարյանը, որը հիանալի ցուցահանդես կազմակերպեց Մոսկվայում, այստեղ ավելի շատ բացահայտվեց ինձ համար:

Ես տեսա անսովոր հին մի արվեստ, որը ինձ ցնցեց, մի երկիր, որ պետք է մտնել գլխաբաց, ինչպես Ծապոնիայում և կոշիկները հանած, այնպես, ինչպես Հընդկաստանում տաճար են մտնում:

Այդպես է ամբողջ երկիրը, նրա յուրաքանչյուր մասնիկը անսովոր կերպով հին է և իմաստուն:

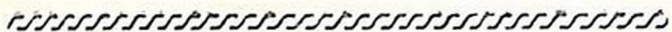

~~~~~

Ես տեսա հսկայական տրադիցիաներ ունեցող մի երկիր, և այդ տրադիցիաները, այդ մեծ, հաճախ դժվարին անցյալը չեն կաշկանդում ժողովրդին, այլ թևավորում են նրան: Չի կարելի Հայաստանի հին տրադիցիաները անջատել այն նոր, սոցիալիստական մշակույթից, որն այժմ ստեղծում է հայ ժողովուրդը:

Վերցրեք ամենահասարակը՝ նոր Երևան քաղաքը, որը բարձրացել է համարյա դատարկ տարածության վրա: Նրա ճարտարապետները հաշվի են նստել շինանյութերի բնույթի հետ, շրջապատի բնապատկերի հետ և այդ բանում նրանք ունեցել են հին ճարտարապետների հսկայական տրադիցիաները:

Երբ նայում ես Հայաստանի հին ճարտարապետությանը, ես բաց եմ թողնում հիմա հեղեհական շրջանը, վերցնում եմ 7-րդ դարը, թեկուզ հենց Չորավոր հուշարձանը, այնտեղ տեսնում ես պարզություն և ներ-

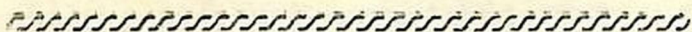

դաշնակություն, տեսնում ես ամենաքիչ քանակի էֆեկտներ, ձևերի միջոցով հաշ մշակույթի ամենամեծ էությունը, հաշ ժողովրդի հոգին արտահայտելու հմտությունը:

Հակասակ արևելյան արվեստի դեկորատիվության և խաչտաքղետության վերաբերյալ տարածված պատկերացման՝ հայկական արվեստը զուսպ է իր կրթության մեջ, նա նման է Հայաստանի պարզ բնապատկերին, նման է բուն իրեն ժողովրդի մեծ և երբեմն ողբերգական ճակատագրին: Նրա մեջ շատ կամք կա, շատ իմաստություն:

Այդ մենք գիտենք հաշ գրականությունից: Իհարկե, դժբախտություն է մեզ՝ գրողներիս համար, որ, ի տարբերություն նկարների, երգերի, շենքերի, բանաստեղծությունը թարգմանություն է պահանջում, իսկ թարգմանության մեջ ամեն ինչ դժգունում է և աղտանում:

Ես միշտ սիրել եմ հաշ պոեզիան, համա-

րելով այն ամբողջ մարդկության մեծ պոեզիա, սկսած իր հին Էպոսից մինչև մեր ժամանակակիցներից շատերը:

Ես երջանիկ եմ, որ ինձ վիճակվեց անձամբ ճանաչել Իսահակյանին՝ մեր դարի մեծ բանաստեղծին, որը հերքեց թվաբանության թեորիան: Հայկական պոեզիան ուժեղ է ոչ թե թվաբանությամբ՝ թե որքան է, ինչքան շատ է, այլ նրանով, թե ինչպիսին է: Եվ ահա ոչ բազմաթիվ մի ժողովրդի ներկայացուցիչները վաղուց արդեն մտել են համաշխարհային պոեզիայի մեջ, նրան թարգմանում են բոլոր լեզուներով, նրան սիրում են: Այդ մեծ բան է:

Ես առաջին իսկ օրը, երբ Երևան եկա, դուրս եկա փողոց և հանկարծ ընկրկեցի: Ես տեսա արձանի մեջ մարմնացած այն բանաստեղծի դեմքը, որի հետ ես նույնպես ծանոթ էի, տեսա Չարենցին, ոգեշնչված, համարձակ Չարենցին: Չարենցը հեղափոխական է, արվեստագետ: Նա սիրում էր

իր երկիրը, նա սիրում էր մարդկությունը, նա իսկական ինտերնացիոնալիստ էր, այդ խոսքի ամենալավ իմաստով: Նա շատ տարբեր, բազմազան լուրեր ուներ, նա չընաացրեց երգել իր բոլոր երգերը, բայց երբ ես իմ բարեկամների, հայ գրողների հետ կանգնած էի Չարենցի կամարի տակ, ես մտածում էի, թե ինչ լավ է, որ մնացել է այն, ինչ գրել է Չարենցը:

Ես խոնարհվում եմ Մարտիրոս Սարյանի արվեստի առաջ, նա սովետական խոշոր գեղարվեստներից մեկն է: Ես այդ ասում եմ ոչ միայն այստեղ, Երևանում, այլև Մոսկվայում: Ես այդ մասին գրել եմ նաև, այդ մասին ես ասում եմ ոչ նրա համար, որ ուրախացնում եմ հայ բարեկամներին, այլ դա իմ խորը համոզումն է: Ո՛վ է հիմա Սովետական Միությունում բնակարի վարպետներից ամենամեծը: Դե, իհարկե, Մարտիրոս Սարյանը: Այդ անվիճելի է: Եվ ես այդ գիտեի, երբ տեսա նրա ցուցահանդեսը

Մոսկվայում, բայց այստեղ, պատկերասր-
բահում, ուր հավաքված են նրա շատ գոր-
ծերը, իր արվեստանոցում, ես ավելի շատ
հասկացա, թե սովետական արվեստի հա-
մար ինչպիսի նշանակություն ունի նրա
նկարչությունը, նրա մոտեցումը գույնին,
լույսին, այն ամենին, ինչ ինքը արել է։ Նա
արև և լույս մոցրեց մեր նկարչության մեջ։

Մոսկվայից մեկնելուս նախօրյակին Սո-
վետական Միություն—Ֆրանսիա Բարեկա-
մության ընկերությունում ինձ դիմեցին
«Գրքի տուն» ֆրանսիական առաջադիմա-
կան կազմակերպության ներկայացուցիչնե-
րը, խնդրելով, որ մոտակա ժամանակներս
Փարիզում կազմակերպվի Սարյանի ցու-
ցահանդեսը։ Ես համոզված եմ, որ Սար-
յանի նկարչությունը կպայքարի և շատ
բան կտա սովետական արվեստի հաղթա-
նակի համար Արևմուտքում։ Դա շատ մեծ
բան է։

Եվ դա ոչ միայն ավագ սերնդի ներկա-

~~~~~

լացուցիչներն են; որոնց եւ թվարկեցի, ալլև
ապրող հայ բանաստեղծները, գկարիչները:
Նրանք շարունակում են տրադիցիաները
նորի, ապագայի գկատմամբ ունեցած սիրո
հետ գուգորդելու գեղեցիկ գործը:

Այստեղ շատ և շատ հետաքրքիր երե-
վույթներ կան, և եւ հաւատում եմ հայ ժո-
ղովրդի ապագային: Հապա մի նայեք՝ մի
փոքրիկ հողամաս, և ինչպէս է նա փոխվել
կարճ ժամանակամիջոցում: Ինչքան շատ
բան է արել հայ ժողովուրդը, որպէսզի կա-
ռուցի քաղաքներ, բարդ գործարաններ,
ստեղծի հիանալի մշակույթ:

Հայաստանում ամենից շատ ինձ գերե-
ցին մարդիկ: Թեպէտ եւ շատ եմ սիրում
արվեստը, բայց արվեստից ավելի ինձ դուր
եկան մարդիկ: Թեպէտ եւ կյանքում շատ
հայ բարեկամներ եմ ունեցել, բայց այստեղ
եւ տեսա հայ ժողովրդին, մոտիկից մեր-
ձեցա նրա կենցաղին, և նա ինձ գերեց իր
մարդկայնությամբ, իր իմաստությամբ, բա-

~~~~~

րությամբ, ոգեշնչումով և միաժամանակ
իր զսպվածությամբ, իր ներքին մեծ կըր-
քոտությամբ:

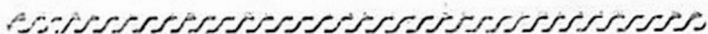
Հայ ժողովուրդը մեծ պատմություն ունի
իր թիկունքի ետևում: Ամեն մի մարդ ունե-
նում է վիշտ, վիշտն էլ է հաճախ զարդա-
դում մարդուն, ճիշտ չէ, որ միայն ուրա-
խությունն է մարդուն զարդարում: Այն ժո-
ղովուրդը, որը շատ փորձություն է տեսել,
հոգեպես ավելի ուժեղ է, ևս հոգեկան հը-
մալք ունի: Սա մեծ ժողովուրդ է:

Ես երջանիկ եմ, որ եղա Հայաստանում:

1959

ՄՈՒՆԳԻՆ ՍԱՐՅԱՆԸ

Դժվար է պատկերացնել, որ լրացել է Մարտիրոս Սերգեևիչ Սարյանի ութսուն տարին, որ նա Ալեքսանդր Բլոկի և Գիյոմ Ապոլինների հասակակիցն է: Աշնանը ես եղա Հայաստանում, Մարտիրոս Սերգեևիչը ցանկանում էր ցույց տալ ինձ VIII դարի սքանչելի հուշարձանները. նա հեշտությամբ մագլցում էր զառիթափ ժայռերը, նրա ետևից չէին հասնում երիտասարդները: Նա բնանկարներ է ստեղծում այնպիսի մոլեգնությամբ, որ թվում է այն հատուկ է առաջին անգամ աշխարհ տեսած պատանուն: Գեղանկարչության մասին նա խոսում է կրքոտությամբ և ավյունով: Նա միջամը-

տում է կյանքի ամեն մի մանրուքի: Ես տեսա ոչ թե սխալատելի ակադեմիկոսի, այլ մի նկարչի, որն իր ճանապարհով (ինարկե, զատիվեր—հարթ ճանապարհով քայլում են միայն ինքնակոչներն արվեստի մեջ) շարունակ ավելի ու ավելի առաջ է ընթանում:

Ես կուզենայի ոչ միայն շնորհավորել մեծ նկարչին, սքանչելի մարդուն, այլև օգտվելով հոբելյանական տարեթվից, փորձել փառատել նրա արվեստի հետ կապված մի քանի կանխակալ կարծիքներ: Հաճախ կարելի է, օրինակ, լսել, որ Սարյանը կրել է արևմտյան «մոդեռնիստների» ազդեցությունը և որ, ազատագրվելով այդ վատ ազդեցությունից, նա մոտեցել է ռեալիզմին: Ինձ թվում է, որ Սարյանը գեղանկարիչ ռեալիստ է եղել հենց այն օրից, երբ ստեղծել է առաջին բնանկարը: Նա զարմանալիորեն ամբողջական է ու հետևողական. «մաներա» բառը նրան չի սազում,

մաներաներն իրոք կարելի է փոխել, բայց՝
ոչ աչքերը, ոչ սիրտը:

Երբ ես, դեռատի պատանի, առաջին
անգամ սկսել էի շփվել գեղանկարչությա-
նը, երիտասարդ նկարիչներից հաճախ լը-
սում էի Սարյանի անունը. նրան լավ էին
ճանաչում Ռուսաստանում. նրա մասին ինձ
հետ խոսել էին Փարիզում Ծագալը, Լարիո-
նովը, Սուտինը: Մարտիրոս Սերգեևիչի
արվեստանոցում, ինչպես նաև Երևանի
պատկերասրահում կարելի է տեսնել վաղ
շրջանի նրա աշխատանքները՝ Հայաստա-
նի, Թուրքիայի, Եգիպտոսի բնանկարներ,
Կոստանդնուպոլսի նշանավոր շները: Դը-
րանջ աշակերտական կտավներ չէն, դա
հառու՛մ վարպետի մոտքն է նոր աշխարհ:
Գեղանկարչության նկատմամբ ունեցած իր
վերսիք՝ արմուքը նա պահպանել է կես դար
շարունակ, երբեք երես չդարձնելով ար-
դիսականությունից, ոչ մի բանի չի դավա-
ճանել: և ոչնչից չի հրաժարվել: Ինչպես

ամեն մի վարպետ, նա ունի նվազ հաջող-
ված կտավներ, բայց չկա մի աշխատու-
թյուն, որ կատարված լինի ի հաճոյս օ-
տար կանոնների:

Արևմտյան ի՞նչ ազդեցության մասին կա-
րելի է խոսել: Չեխովը պնդում էր, որ ինքը
կրել է Մուսասանի ազդեցությունը և որ
Մուսասանից հետո չի կարելի գրել, ինչպես
գրում էին առաջ: Լ. Ն. Տոլստոյը ասում էր,
որ Չեխովի գրելակերպը հիշեցնում է իմ-
պրեսիոնիստների գեղանկարչությունը և որ
Անտոն Պավլովիչից հետո չի կարելի գրել
այնպես, ինչպես գրում էր ինքը և գրում
էին անցած դարի մյուս գրողները: Վերջերս
մենք տոնեցինք Չեխովի հոբելյանը և ոչ ոքի
մտքով չանցավ խոսել նրա «մոդեռնիզմի»
մասին: Չեխովը մեծ ազդեցություն է գործել
Արևմուտքի շատ գրողների վրա, և դարձյալ
ես չեմ կարդացել ոչ մի հոդված, որը Հե-
մինգուեյին կամ Մորավիային կշտամբեր ու-
սական գրականության ազդեցության հա-

մար: Իհարկե, իմպրեսիոնիստներից հետո, Սեզանից հետո դժվար է, լինելով ռեալիստ, աշխարհը տեսնել իր գծային պայմանականության մեջ: Սարյանը նկարել է սկսել 1900 թվականին, այլ ոչ թե 1800 թվականին,—դրանում է ամբողջ «մոդեռնիզմի» բացատրությունը:

Երբեմն, գովաբանելով Սարյանին, շտապում են ավելացնել, որ նա «արևաշող Հայաստանի» նկարիչն է: Անշուշտ, Մարտիրոս Սերգեևիչի ստեղծագործությունների մեջ հայ ժողովրդի ազգային հանճարից, նրա փառավոր գեղարվեստական ավանդներից շատ բան կա. բայց Սարյանը նկարել է Միջին Ռուսաստանի բնությունը, և Փարիզի տները, և եգիպտոսիներ: Ամենուրեք գոյություն են ունեցել և գոյություն ունեն տեղական գրողներ, որոնք ուժեղ են կենցաղի, մի շրջանի, մի մարզի առանձնահատկությունների նկարագրությամբ: Սարյանը տեղական նկարիչ չէ. նրա արմատ-

Գերը հայկական հողումն են, նրա վրձինը
 սահմաններ չի ճանաչում, իսկ գլխավորը՝
 դեն գցենք «արևաշող» մակդիրը,—այն լավ
 է կոնյակի, այլ ոչ թե գեղանկարչության
 հատկությունները բացահայտելու համար։
 Հայաստանում, ինչպես ամենուրեք, լինում
 են ամպամած օրեր։ Սարյանը կշանք է մը-
 տել, երբ նկարիչները հաղթահարում էին
 լույսից ունեցած կախումը, երբ նրանք ձրգ-
 տում էին գտնել տեսանելի աշխարհի ձե-
 վերը, ձևեր, որոնք կապված են գույնի
 հետ։ Նա արևաշող և ոչ արևաշող Հա-
 յաստանի նկարիչն է, բնանկարների, դի-
 մանկարների, մատյուրմորտների նկարիչ՝
 անկախ նրանից, թե որտեղ է աճել ծառը,
 որտեղ է ծնվել և ապրում է մոդելը, որ
 բրուտն է պատրաստել սափորը և կլիմայա-
 կան ինչ պայմաններում են աճել սափորի
 մեջ դրված ծաղիկները։

Ի վերջո, ոմանք, ընդունելով Սարյանի
 ուժը, վերապահություն են անում, թե նա

«դեկորատիվ» նկարիչ է: Ըստ երևույթին, նրանց համար ծաղիկների նկատմամբ տաժվող սերը դեկորատիվայնության նշան է: Սարյանը ոչ միայն տեսնում է աշխարհը, նա տեսածն իմաստավորում է: Նրա բոլոր կտավներում, ընդհուպ մինչև ատյուրմորտները, խոր բովանդակություն կա, բայց նա այն որոնում է ոչ թե գրական սյուժեի, այլ աշխարհի գեղանկարչական պատկերման մեջ: Ո՞վ կասի, որ Տիմոթրեոն դեկորատիվային է: Մինչդեռ մեծ վեճերիցու փիլիսոփայությունը բացահայտվում է ոչ թե այն սյուժեներում, որ նրան պարտադրում էին կարդինալները կամ եպիսկոպոսները, այլ այն բանում, որ արհամարհելով սյուժեն, նա դեմքի, ձեռքի, թավջութի ծածկոցի կամ պատի պատկերման մեջ ցուցադրում էր աշխարհի իր ընկալումը: Դեկորատիվ կարելի է անվանել վերացական կտավները կամ, եթե դեկորացվող շենքի տիրոջ ճաշակը պահանջում

է այլ բան, այն կտալները, որտեղ լուսանկարչորեն ճշգրիտ կերպով, բայց գեղանկարչորեն միանգամայն վերացական կերպով, գծանորեն, աղոտ, պարմանական ձևով պատկերացվում են տեսակ պոծեներ, որոնք մատչելի են ամեն մի «Զորկի» լուսանկարչական ապարատ ունեցողի:

Իսկ Սարյանի դիմանկարները—նրանց մեջ մի՞թե քիչ են հոգեբանական կուսումները, ներթափանցումները մոդելի էություն մեջ: Ահա ժամանակակիցների աշխարհը՝ բանաստեղծ Իսահակյանը և Իգումնովը, մարշալ Բաղրամյանը և Ուլանովան, Չարենցը և Ախմատովան, Համբարձումյանը և Լոգինսկին: Սկսնակ նկարիչները պատճենահանում են անցյալի մեծ վարպետների նկարները. դա նրանց կարող է որոշ բան սովորեցնել, բայց մենք ունենք ոչ դպրոցական հասակի նկարիչներ, որոնք պորտրետներ են նկարում՝ իրենց առջև դնելով լուսանկարը: Դա նշանակում է, որ նրանք

~~~~~

չեն հարգում և մոռելը, և այն մարդկանց, որոնք պետք է դիտեն նկարը, և գեղանկարչությունը, և անշուշտ, իրենք իրենց: Սարյանը մոռելն ուսումնասիրում է. նա պետք է հասկանա մարդուն, Սարյանը նրան նստեցնում է իր դիմաց և ազատորեն նայում նրան, նա տեսնում է և, տեսնելով, բացահայտում է անտեսանելի էությունը:

Նա կարող է լինել մեղմ, սիրալիր, ներողամիտ, կարող է նաև զայրանալ, պաշարել: Ինձ նկարել են տարբեր նկարիչներ՝ Պիկասոն, Մատիսսոն, Դիեգո Ռիվերեն, Մոդիլեանին, Կառլո Լեվին: Երբ քեզ նկարում են, դու չես տեսնում կտավը կամ ստվարաթուղթը, բայց կարելի է լավ ուսումնասիրել նկարչի շարժումները: Ոմանք մեթոդիկ կերպով, հանգիստ դնում են ներկը, ուրիշները վրձինով շոյում են կտավը, ինչպես կատուն՝ թաթով, իսկ Սարյանը վրձինը բռնում է, ինչպես զենքը, թը-

վում է նա մարտնչում է ինչ-որ մեկի դեմ
և դիպուկ հարվածներ հասցնում:

Ծեր իտալացիները հիշում են սովետա-
կան առաջին ցուցահանդեսը Վենետիկում
1924 թվականին, որտեղ նրանց ուշադրու-
թյունը գրավեցին Սարյանի աշխատություն-
ները: Այժմ մտադիր են Փարիզում կազ-
մակերպել Մարտիրոս Սերգեևիչի կտավ-
ների մեծ ցուցահանդես. անտարակույս դա
կօգնի վերացնելու սովետական արվեստին
անծանոթ լինելու երևույթը, որին մենք հա-
ճախ ենք հանդիպում: Չորս տարի առաջ
մոսկվացիները տեսան Սարյանի ցուցա-
հանդեսը, իսկ ես, որ փարիզեցի չեմ, երե-
վանցի չեմ, այլ մոսկվացի, ցանկանում եմ,
որպեսզի այն աշխատությունները, որոնք
կողարկվեն Ֆրանսիա, ցույց տրվեն նաև
մեզ:

Մենք Սարյանի հետ դուրս եկանք Երե-
վանի թանգարանից: Փողոցում դատարկում
էին դեղձով բեռնված մի ավտո. բանվորը

մեզ հրամցրեց բուրավետ պտուղներ: Կինս
զարմացած հարցրեց. ո՞ւմ դեղձերն են դը-
րանք. բանվորը պատասխանեց. «Այն ա-
մենը, ինչ աճում է Հայաստանում, պատ-
կանում է Մարտիրոս Սերգեևիչին»: Դա
ճիշտ է. ես տեսա, թե ժողովրդի ինչպիսի
սիրով է շրջապատված նա: Ես կցանկա-
նայի այժմ, երբ երիտասարդ Սարյանը տո-
նում է իր ութսունամյակը, ասել, որ նրան
սիրում են ոչ միայն Հայաստանում, այլև
սովետական բոլոր հանրապետություննե-
րում, նրանով հպարտանում են և մոսկվա-
ցիները, և լենինգրադցիները, և կիևցիները,
և ռիգացիները: Մեզ մոտ՝ Մոսկվայում,
դեղձենիներ չեն աճում, բայց թող Մարտի-
րոս Սարյանը այն օրերին, երբ Հայաստա-
նում փթթում են նշի բողբոջները, իսկ
Մերձմոսկվայում աճում են ձնակույտերը,
զգա մեր երախտագիտությունը, մեր սերը:

1960

ՄԱՐԴԻՆ, ՏԱՐԻՆԵՐ, ԿՅԱՆՔ

1959 թվականի աշնանը ես ստաշին անգամ Հայաստանը տեսա: «Բավականին ուշ» կասեի ինքս ինձ, բայց ծեր հասակում սերն ավելի խորն է լինում:

Երևանի օդակայանում ինձ ու Լյուբալին դիմավորեցին Մ. Ս. Սարյանը, ծեր և երիտասարդ գրողներ:

Երեկոյան, ռեստորանում, մատուցողը մրգերի հետ զամբյուղի մեջ դրված մի շամպայն բերեց մեր սեղանին: Ես զարմացա, նա բացատրեց. «Այցելուներն են մատուցում»: Ես ծանոթ էի կովկասյան հյուրասիրությանը, բայց ինձ զարմացրեց, որ

շամարայնի համար վնարած մարդիկ շքեղ
բաժակաճառով չմոռեցան մեր սեղանին:
Ծուռով եւ հասկացա, որ հայերի մոտ կըր-
քոտությունը և անմիջականությունը միա-
ձուլվում են հոգեկան զսպվածության հետ:

Եւ ստիպված եմ պատմությունը հիշել:
1926 թվականին եւ Տրապիզոնում էի: Սո-
վետական հյուպատոսարանի աշխատակի-
ցը ինձ ցույց էր տալիս հին հայկական տա-
ճարի ալյանդակված արձանները և պատ-
մում, թե ինչպես, տասը տարի առաջ, թուր-
քերը ներքին գործոց մինիստր Թալեաթ
փաշայի հրամանով ոչնչացրին բոլոր հա-
յերին: Դժբախտներին քշում էին ճավերի
մեջ, համոզելով նրանց, որ Սվազ են տա-
նում, ճավերը դատարկ վերադարձան, հա-
յերին ծովը թափեցին:

Ամբողջ Թուրքիայով մեկ, հայերին, իբր
տեղահանում էին ուրիշ մարզեր, բայց ի-
րականում, ոչնչացնում էին նրանց, սպա-
նում էին լեռնային կիրճերում, շարտում

ծովը, անապատում թողնում ստանց ջրի, մի քանի գեղեցիկ սողիկների տեղավորեցին հասարակաց տներում՝ գինվորների համար, իսկ ընդհանրապես, սպանում էին բոլորին. և՛ կանանց, և՛ ծերերին, և՛ կրծքի երեխաներին: Դա գեղոցիդի ստաջին փորձն էր: Հիտլերականները վեց միլիոն հրեա սպանեցին, երիտթուրքերը՝ միլիոնուկես հայ: Եթե ութ հարյուր հազար հայեր հասան Ռուսաստան, Մերձավոր արևելք, Ֆրանսիա և Միացյալ Նահանգներ, դա բացատրվում է գերմանական ճշտասպանության բացակայությամբ, տեխնիկայի հետամնացությամբ՝ թուրքերը գազի խցեր չունեին:

Նացիստները թուրք ճիվաղների փորձը նկատի ունեցան. 1939 թ. Օբերգալցբուրգերի ֆաշիստների գաղտնի խորհրդակցությունում, Հիտլերը, բացատրելով հրեաների կատարյալ ոչնչացման նախագիծը, ավելացրեց. «Ոչ մի ուշադրություն չպետք է

~~~~~  
դարձնել «հասարակական կարծիքի» վրա...  
Հիմա ո՞վ է հիշում հայերի ջարդը»:

Մեր դարում, ամենուր հաղթանակում են ազգային զգացմունքները: Բայց սպանվածների հիշատակը պետք է կարողանալ ջուրկել սպանողների հիշատակից: Հայերի զգացմունքները ինձ հասկանալի են: Անհետացել է Արևմտյան Հայաստանը՝ հին ճարտարապետության հրաշալի հուշարձանները, ավանդներ՝ վաղ միջնադարի մեծ վարպետներից մինչև մեր դարասկզբի երիտասարդ գրողները: Փրկվածները ցրված են աշխարհով մեկ: Երեք հայից մեկը հեռու է Երևանից, գուցե Լիոնում, Բեյրութում կամ Դետրոյտում: Ուզած հայի համար, Երևանի վրա բարձրացող Արարատը, բզկտված Արևմտահայաստանի սուլերն է: Արարատը պատկերում են կտավների և սիգարետների տուփերի վրա, կոնյակի պիտակների և հրավիրատոմսերի վրա:

Երկրորդ համաշխարհային պատերազմից

հետո, երկու հարյուր հազար հայեր վերադարձան Սովետական Հայաստան: Ծառերը ընտելացան, բայց եղան աշնափսիները, որ չհամակերպվեցին տեղափոխությանը: Հավանաբար, նրանք ենթարկվել էին իրենց զգացմունքներին և քիչ բան գիտեին մեր երկրի հասարակական կառուցվածքի և կենցաղի մասին: Մի ոսկերիչ ինձ բողոքում էր. Կահիրեում նա մանր-մունր իրեր է պատրաստել և քեֆ անելով ապրել: Իսկ Երևանում ի՞նչ անի: Բեյրութից մի ատամնաբույժ ատամնաբուժական կաթինե-տի սարքավորում էր բերել, իսկ այստեղ նրան ասում են, որ իրավունք չունի մասնավոր բուժմամբ զբաղվելու: Ծառերի հետ ֆրանսերեն էի խոսում՝ ոռուերեն չգիտեին: Սև շուկայում կանաչք վաճառում էին Ֆրանսիայից բերած իրեր: Ֆրանսիայից հոր հետ եկած պատանին իրեն անվանում էր սյուր-ռեալիստ, ֆրանսերեն բանաստեղծություն-

~~~~~

ներ էր գրում և երագում էր վերադառնալ մոր մոտ, որը մնացել էր Փարիզում:

Ես գնացի Ակարիչ Կալենցի արվեստանոցը: Նա Հայաստան էր եկել Լիբանանից, ապրում և աշխատում էր մի հարկի տակ, որը դժվար էր արվեստանոց կոչել: Չէր բողոքում, չնայած նրա հետ անցկացրած իմ ինտերվյուն երեք օր պահեցին խմբագրությունում, համոզելով ինձ «ֆորմալիստ» Կալենցի անունը հանել: Մոսկվայում նրան շնորհում էր Աշխատող ֆիզիկոս Ա. Ի. Ալիխանյանը: Ժամանակը դեռ դժվար էր՝ որոշ չինովնիկների շրջանում, Գերասիմովի կրտավները համարվում էին արվեստի մոուշներ: Կալենցը վերջ ի վերջո հաղթեց. Երեվանում ցուցադրեցին նրա կտավները: Դրանից քիչ անց նա մահացավ:

Հայերի հալածանքները սրված է, երբեմն դա կարող է մոլուցք թվալ, բայց ոչ ոք չի շփոթի ուրիշի կուլտուրան ժխտող շովինիզմի հետ և ոչ ոք չի անվանի գավա-

~~~~~

ռականություն: Հայերի մեջ ինտերնացիո-
նալիզմի գաղափարներին խորթ մարդկանց
ես կարծես թե չհանդիպեցի:

Ես հիշում եմ իմ հանդիպումը Մոսկվա-
յում Ավետիք Իսահակյանի հետ: Նա մա-
գաղաթի նման բազմաթիվ կնճիռներով պա-
տած դեմք ուներ, փիլիսոփայի և աշուղի
դեմք: Ալեքսանդր Բլոկը գրել է. «Իսահակ-
յանը սուաջնակարգ բանաստեղծ է, այդպի-
սի պայծառ ու անմիջական տաղանդ գու-
ցե ամբողջ Եվրոպայում չկա»: Իսահակյանի
բախտը բերեց, նրան թարգմանեցին թարգ-
մանության ստանդարտիզացիայից շատ ա-
ռաջ, թարգմանեցին Բլոկը, Բրյուսովը, Պաս-
տերնակը, Ախմատովան: Նրա բանաստեղ-
ծությունները միշտ չէ, որ «պայծառ» են
եղել: Նա մահացավ ութսուներկու տարե-
կան, որի կեսից ավելին ապրել է հայրենի-
քից հեռու: Աբու Լալա Մահարու մասին
պոեմում նա գրում էր.

— Քայլի՛ր, բարտալա՛ն, ի՞նչ ենք թողել մենք, որ
 կարոտանքով ցանկանք մեր դարձը—
 Քայլի՛ր, կանգ մ'ի առ, թողել ենք միայն շղթա
 ու կապանք, կեղծիք ու պատրանք:
 ...եւ ի՞նչ է փառքը,—աշօթի բեւ մարդիկ
 եղջյուրներից վեր կը բարձրացնեն,
 վաղը նույն մարդիկ սմբակների տակ ճմլելու
 համար բեւ վար կը նետեն:
 ...Ատում եմ, աւագ, և հայրենիքը—պերճ
 արոտավայր հարուսանների ցոփ,
 Որի հողն արնոտ՝ անդու հերկողը չոր քար է
 կրծում իր հացի հանդեպ:
 ...Ի՞նչ է ամբոխը—մեծ հիմար է նա, ողին
 հալածող և տարրը շարի,
 Բռնության խարիսխ, և՛ սուր երկսայրի, և՛
 դաշրույթի մեջ դազան վիթխարի:
 Ի՞նչ է համայնքը—թշնամու բանակ և անհատն
 այնտեղ անշղթա գերի,
 Ե՞րբ է հանդուրժել հողու թռիչքին և սլացումին
 վսեմ մաքերի:
 Նողկալի համայնք, հեղձուցիչ օղակ, բո լավն ու
 վատը—ահեղ խարաղան
 Մի անհուն մկրատ բոլորին խուլող՝ միահավասար
 և միանման:

~~~~~

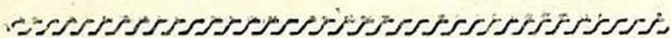
Ես Բաղդադի Մետոյի մասին պոեմը վաղուց կարդացել եմ ֆրանսերեն թարգմանությամբ, որտեղ հանգեր չկային, ուստի և էպիտետները, և բանաստեղծության ներքին ուժերը ավելի հարազատ էին: Հետո ես հաճախ էի հիշում Աբու Լալա Մահարուն: Այդ պոեմը կարդալուց հետո ո՛վ կասի, թե հայկական պոեզիան սահմանափակ բնույթ է կրում:

Երևանը մեր քաղաք է, մա ծնվել է արեւելեյան մեծ գյուղից, որտեղ աչգիներով շրջապատված տնակներ էին: Սովետական բոլոր քաղաքների մեր ճարտարապետությունը շատ քիչ տարբերություններ ունի, Տալլինի կուլտուրայի տունը Բաքվի, Իրկուտսկի կուլտուրայի տան հարազատ եղբայրն է:

Երևանը ջոկվում է իր շինանյութով՝ տրեւերն աչտեղ վարդագույն են, այդ քաղաքը ջոկվում է մասն մեկ ուրիշ բանով. 1959 թվականին ես տեսա բանաստեղծ Եղիշե

~~~~~

Չարենցի հուշարձանը. հետո Սարյանի հետ
Չարենցի կամարի մոտ գնացինք. այնտեղ
քարի վրա նրա բանաստեղծություններն են,
իսկ աչքերիդ սուշև լեռները և Արարատ-
յան դաշտը իր անսովոր կանաչությամբ:
Գլխավորը, որ առանձնացնում է Երևանը սո-
վետական մյուս քաղաքներից՝ բնակիչների
բնավորությունն է: Չլինելով հիշաչար, նը-
րանք ոչ մի կերպ չեն ուզում հրաժարվել
հիշատակից, տեսնելով նրա մեջ մարդու
առանձնաշնորհը: Նրանք չտեսնված աշ-
խատասեր են: Բավական է ասել, որ խա-
ղողի բազմաթիվ այգիներ տնկված են լեռ-
նոտ տեղերում՝ ուրիշ տեղերից բերված հո-
ղերի վրա: Ցամաքային ծանր ցրտերի
նախօրեին, խաղողի վազերը ծածկում են,
ինչպես վարդի թփերը մերձմուսկովյան աչ-
գիներում: Հայերը չունեն մեր «թերևս»-ը:
Միևնույն ժամանակ նրանք երազողներ են,
փիլիսոփաներ, բանաստեղծներ: Լինելով
ժամանակակից մարդիկ, հիանալի ֆիզի-

կոսներ, աստղագետներ, քիմիկոսներ, տան խորքերում, ավելի ճիշտ, սրտերի խորքում՝ նրանք հիշում են լեռնային աղբյուրի լեզուն։ Նրանք ինձ շատ բան սովորեցրին։

Ես հաջորդ գլուխներից մեկում կգրեմ Մարտիրոս Սարյանի մասին, տեսնելով Հայաստանը ես ավելի լավ հասկացա նրա նկարչությունը։ Դա արվեստի երկիր է։ Բավական է տեսնել 5-րդ դարի տաճարի ավերակները, միջնադարյան քանդակը կամ ավելի ուշ ստեղծված Հովնաթանյանի դիմանկարները Երևանի պատկերասրահում, տեսնել հին մանրանկարների հավաքածուն, որպեսզի հասկանալ ոչ միայն Սարյանի ստեղծագործությունը, այլև դարերի ընթացքում իրական արվեստով դաստիարակված հայկական աչքի առանձնահատկությունները։ Ահա թե ինչու Ֆալկի ցուցահանդեսը Երևանում ավելի շուտ բացվեց, քան Մոսկվայում։

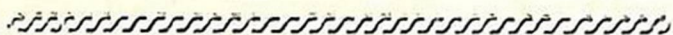
Մի անգամ բանաստեղծ Էմինի հետ

Մ. ՍԱՐՅԱՆԸ և Ի. ԷՐԵՆԵՈՒՐԳԸ
ԳԱՌՆԻՈՒՄ, 1959

մենք գնացինք «Սուրբ քաղաքը»՝ Էջմիածին: Այստեղ անցյալի բազմաթիվ հուշարձաններ կան, և այնտեղ է կաթողիկոսի աթոռանիստը: Վազգեն Առաջինը վերջերս էր եկել Ռումինիայից և հայերենից բացի հիանալի տիրապետում էր ֆրանսերենին: Նա հրավիրեց իր մոտ և նրա առանձնասենյակում ես լավ մենագրություններ տեսա՝ Մատիս, Ռեմուսար, Բոնար: Ես հարցրի նրան, թե սիրո՞ւմ է արդյոք ժամանակակից նրկարչությունը, նա ժպտալով պատասխանեց. «Ես սիրում եմ ամեն ինչ, որ գեղեցիկ է»: Հավանաբար նա ոչ միայն «ամենայն հայոց կաթողիկոսն է», այլև ընտիր դիվանագետ և աշխույժ մարդ:

Նաիրի Զարյանը պատանության տարիներին ապրել է հայոց սոսկալի ջարդը. նա ծնվել է Արևմտյան Հայաստանում: Այդպիսի բաները մարդուն իմաստուն են դարձնում: 1963 թվականի մարտին, լինելով այն հանդիպմանը, որտեղ ինձ հայհոյում էին,

նա մոտեցավ ինձ ու ասաց. «Ուշադրություն մի դարձրեք...»: Իմ սրտովն էր ուրախ ու թախծոտ էմինը. նրանում կենդանի է բանաստեղծի հավերժական ինքնապաշտպանության միջոցը՝ ոռոմանտիկ հեզնանքը: Ես հանդիպեցի շատ գրողների, մի մասը ասում էր, որ ամենալավ ժանրը լիրիկան է, մյուսները փառաբանում էին էպոպեան, երրորդ մասը՝ կարճ պատմվածքը. նրանց մեջ կային նաև քննադատներ, մի մասը համարձակ, մյուսը զգույշ, մի մասը տաղանդավոր, մյուսը՝ ապաշնորհ. բայց կարծես նրանցից ոչ մեկը չէր զբաղվում այն տխուր տարիներից հայտնի ժանրով: Եվ դա նույնքան հաճելի էր, որքան լավաշ հացը և հոտավետ դեղձերը:

Հայաստանի օդը ինձ ուժ տվեց:

ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆ ԿԱԼԵՆՑ

Արվեստի վիճակը ստույգ գիտությունների հանդեպ և շահեկան է, և անշահեկան: Ծանեկանն այն է, որ մեծ արվեստագետների երկերը հետագա դարերում երբեք չեն հերքվում: Մաշիոլը չխանգարեց մեզ հիսնալ Դոնաթելլոյի քանդակներով: Վերածրնդի վարպետները չարժեքագրկեցին Դելֆյան կառավարը, իսկ հունական ոսկեդարով ստվերի տակ չընկան հնագույն կոթողները: Արվեստին վիճակվող անշահեկանն այն է, որ գրեթե անհնար է ստույգ չափորոշել որևէ ստեղծագործության ուժն ու թուլությունը: Նույն բնորդի երկու դիմանկարները,—մեկը կերպարի գեղանկարչա-

կան վերհանումով, մյուսը՝ լուսանկարային
նմանակումով,—կարող են խաղաղորեն հա-
րկանվել ցուցահանդեսի կամ նույնիսկ թան-
գարանի պատին: Երկնային լուսատուները
շատ ավելի հեռու են, քան պատուհանիդ
սուաջ ծաղկող նշենին, սակայն Վ. Համ-
բարձումյանին հաջողվեց սպացուցել, որ
աստղային ասոցիացիաները միանգամայն
ոեալ են: Իսկ սինա Սարյանը հարկադրված
եղավ տարիներ շարունակ դիմադրել բոլոր
այն փքուն քննադատներին և ադմինիս-
տրատորներին, որոնց հաստատ համոզու-
մով գունային ասոցիացիաները ոչ մի ոեալ
քան չեն կարող արտահայտել:

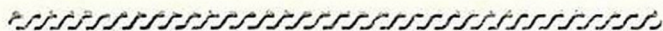
Իմ սենյակում կախված է Հարություն Կա-
լենցի մի բնանկարը: Բայց ես չեմ կարող
ստույգ սպացուցել, թե այդ նկարը գունա-
վոր լուսանկարից ավելին արժե: Ինձ հա-
մար և գեղանկարչությունը սիրող մարդ-
կանց համար դա կասկածից վեր է: Իսկ բո-
լոր նրանք, ովքեր վարժվել են բնապատ-

կերի նատուրալիստական վերարտադրությանը կամ ցրիվ գույներով սարքված պլակատներին, վերոհիշյալ գերադասությունը վիճելի կհամարեն: Եվ, ըստ երևույթին, իրենց մոլորությունը սրանք շուտ էլ չեն հասկանա: Այստեղ հարցը դուրս է մղվում Կալենցի աշխատանքի անհաջող կամ հաջող լինելուց և վերաբերում է արդեն ընդհանուր գեղարվեստական դաստիարակությանը:

Ես չեի ասի, թե Կալենցի բոլոր կտավներն էլ ինձ դուր են գալիս: Նկարիչները առկորաքար ավելի դանդաղ են խմորվում, քան բանաստեղծները: Այդ բանում նրանք ստավել քիմիկոսների են նմանվում, քան ֆիզիկոսներին, որովհետև գեղանկարչության մեջ կարևոր են ոչ միայն հաշտնագործությունները, այլ բազմազան փորձարկումներն ու կուտակված հմտությունը:

Եվ, այնուամենայնիվ, ես չեմ հասկանում այն մարդկանց, որոնք միշտ կտրուկ դա-

տել են ուզում իրենց չհավանածը: Նրանք մի ամբողջ կյանք են ապրում, լոկ որպեսզի կարմիր կամ կապույտ մատիտով ընդգծեն ուրիշների սխալները (որովհետև իրենք ոչինչի ընդունակ չեն, անգամ սխալներ անելու):

Ես տեսել եմ Հայաստանի և այն բնանրկարները, որոնք ստեղծել են քննադատների համար անխոցելի դառած որոշ նկարիչներ: Դրանք վառ գույներով լի, բայց և տափակ պեյզաժներ են, ուր ձյունագագաթ սարը միայն խորհրդանիշ է, իսկ մնացյալը՝ աննշույթ ու անհույզ: Ինձ դուր է գալիս բնասրատների իրարամերժ դրվագները միակցելու, արևի տակ խանձվածի բնատուր գույնը որսալու այն լուրժօրինակ ձիրքը, որ ամփոփված է Կալենցի նկարներում: Ես հավանում եմ նրա գեղանկարչական մտածելակերպը և հավատում նկարչի ապագային: Եթե նա կարողացել է աշխատել և իր

արվեստին անշեղորեն նվիրված մնալ ան-
ցած բավականին դժվարին ժամանակնե-
րում, կնշանակի հոգեկան ամուր ուժի տեր
է: Նկարչի համար դա է էականը: Իսկ մը-
նացածը գլուխ կգա:

1962

ՄԱՐՏԻՐՈՍ ՍԱՐՅԱՆ

«Մարտիրոս Սարյան» կինոֆիլմի դիկ-
տորական տեքստը:

ԱՌԱՋԻՆ ՄԱՍ

Վերջերս լրացավ մեր երկրի և մեր դա-
րաշրջանի ամենամեծ նկարիչներից մեկի՝
Մարտիրոս Սարյանի 85-ամյակը: Անձնագ-
րում նշված տարիքը միշտ չէ, որ համընկ-
նում է սրտի տարիքին... Տիցիանը ապրեց
Մազաչիոյի կյանքի եռակին և մինչև իր
երկարատև կյանքի վերջը նկարեց վեճե-
տիկոսիների մարմիններ...

~~~~~

Ամեն օր Մարտիրոս Սարյանը ելնում է իր արվեստանոցը: Նա ետևում է թողել շատ տասնամյակներ, շատ որոնումներ և գյուտեր, փոթորիկներ ու հավատաթափություններ, վիրավորանքներ ու խնդություններ: Բայց նրա սիրտը երիտասարդ է մնացել: Նա իսկապես մոլեգին նկարիչ է: Եվ մոլեգին էլ նկարում է, վրձինը թրի պես է, ու նա վրձնով հարվածում է կտավին: Նրա նկարները ապշեցրել են երեք սերնդի: Ծառ անգամ են նրան ծխտել, անվանարկել, բայց նա միշտ քալել է լեռնաշին դժվար կաճանով:

Նա ունի բնանկարներ՝ ուղտերի հետ միասին: Երբեմն ուղտի համար էլ անտանելի է դառնում. նա թքում է, որ և բողոքն է հլու հնազանդների: Իսկ հրաբուխը ժայթքում է հրահեղուկ, որ ստեղծագործություն է, խոռվքն արվեստագետի...

Մի պահ թողնենք պատրանքային նմանությունը էկրանով շարժվող լուսանկարներ

~~~~~

րի: Տեսնենք, թե ինչպես է տեսել, ինչպես է տեսնում իրեն նկարիչը:

2Է՞ որ նա նայում է ոչ միայն հայելու մեջ, այլև իր մեջ:

Ահա նրա վերջին ինքնանկարներից մեկերկուսը:

Սարյանը՝ երբ երեսուն տարեկան էր:

Երբ հիսուներեք տարեկան էր:

Նա՝ 63 տարեկան: Նրա «Երեք հասակ» կտավն է:

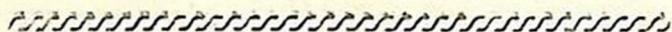
Արվեստանոց: Այստեղ Մարտիրոս Սարյանը ամեն օր զրուցում է իր հետ և դարի հետ:

ԵՐԿՐՈՐԴ ՄԱՍ

Նա սկսել է վաղուց՝ 60 տարի առաջ: Ցարական Ռուսաստանը թաքտում էր տենդի մեջ՝ պալատական դավերի և վերահաս հեղափոխության, բանվորական ցույցերի և կախաղանների արանքում: Մոտենում էր առաջին համաշխարհային պատերազմը:

Փարիզում Լենինը գրում է վաղվա օրվա մասին: Էյնշտեյնը հրապարակում է իր առաջին երկը հարաբերականության մասնավոր տեսության մասին: Ծնվում է միջուկային ֆիզիկան: Պիկասոն ցուցադրում է կուբիստական իր առաջին կտավները: Բոլկե երագում է հեղափոխության երաժշտություն, իսկ Ստանիսլավսկին սկսում է հեղափոխություն երաժշտության մեջ: Դա նախօրեների դարաշրջան էր: Սարյանի կտավները ապշեցրին մոսկովյան և պետերբուրգյան ցուցահանդեսների այցելուներին: Հագեցված վառ գույներ, ձևերի ընդհանրացում, գեղանկարչական լեզու: Նրա նկարներում փիլիսոփայությունը ծաղիկների, քարերի, գոմեշների... Սա բնության պատճենն չէ, այլ նոր աշխարհ՝ Սարյանի աշխարհը:

Այդ օրերից շատ տասնամյակներ են անցել: Աշխարհում շատ բան է փոխվել: Փոխվել է և Մարտիրոս Սարյանը. վառ միջօրե-

ին փոխարինելու է եկել երեկոն: Բայց երբեք, նույնիսկ ամենադժվարին տարիներին, Սարյանը չդավաճանեց արվեստին. նա հաստատ գիտե, որ գեղանկարչությունից դուրս գեղանկարչություն չկա:

ԵՐՐՈՐԴ ՄԱՍ

Երբեմն նա շրջում էր անտառում կնոջ և թոռնիկի հետ:

Սարն ի վեր ելնելը դյուրին չէ: Բայց սիրտն էլ միայն մկանունք չէ արտաբույժների համար. սիրտը մարդու կիրքն է, և Սարյանը չի գիշի, քանի դեռ տրոփում է սիրտը:

Եթե կա սրբություն սրբոց, երգ երգոց, օրերի օր, ճիշտ աշդպես էլ լինում է տների տուն: Վաղուց և առավել ևս հիմա Սարյանի տունը դարձել է աշդպիսին՝ տների տուն:

Այստեղ միշտ էլ հյուրեր են լինում:

Սարյանի տանն է կոմպոզիտոր Դմիտրի Շոստակովիչը՝ մեր դարաշրջանի մեծագույն կոմպոզիտորներից մեկը: Սրանք

~~~~~

տարբեր սերնդի մարդիկ են: Շուտակույժը ծնվել է, երբ Սարյանը պատրաստվում էր «Գոլուբայա ռոզա» ցուցահանդեսին: Տարբեր սերնդի, բայց նույն տարերքի արվեստի մարդիկ:

Անկարելի է գտնել Սարյանին Հայաստանից:

Սովորաբար Հայաստանի մասին ասում են «արևալին», և այս լեռնաստանը չտեսած մարդը Հայաստանը շփոթում է Յալթայի հետ: Հայաստանում, անշուշտ, շատ արև կա, չափազանց հաճախ՝ երաշտ ամառ, ցուրտ ձմեռ: Դաժան երկրամաս է: Լեռներ, քարեր, դարձյալ քարեր: Վիթխարի աշխատանք է պետք այս ժայռերի վրա խաղողի տունկ աճեցնելու համար:

Հայաստանի պատմությունը պատմություն է որքան վաղնջական, առավել եղերական: Դարերն այստեղ չես հաշվի մանկական թվաբանությամբ: Այստեղ են խաչածնվել հյուսիսն ու հարավը, արևելքն ու

արևմուտքը: Ահալասիկ Գառնի հեթանոսական տաճարի ավերակները. Գառնին հիշում է մեր թվարկության առաջին դարը: Ահալասիկ Օշականի եկեղեցին, որտեղ իր անմահությունն է սպրում «Օշականի սուրբը»՝ Մեսրոպ Մաշտոցը: Ահալասիկ Էջմիածինը՝ սրբազան քաղաքը հայոց:

Սարյանին հյուրեր են եկել՝ Սփյուռքի հայ ուսուցիչներ: Սփյուռք՝ բառ եզակի և թարգմանելի: Այս կալոսառ ու ժպտադեմ մարդիկ մահապուրծ խլակներն են երեկվա ահռելի նախնիքի: Եղերական և եղերական 1915 թվականը: Այդ թվականին էր, որ թուրք բարբարոսները հիմնադրեցին աշխարհիս ամենազարհուրելի գիտությունը՝ ազգասպանությունը. 2 միլիոն հայ սպանվեցին աննախադեպ միջոցներով և կամ վայրատվեցին իրենց պատմական հայրենիքից՝ ի սփյուռս աշխարհի: Կահիրեում և Փարիզում, Լոնդոնում և Հալեպում, Լիբա-

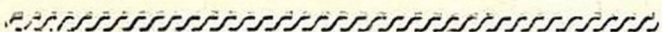
նանում և Ամերիկայում,—ամենուրեք հայի կոտսնես:

Հյուրերը հին սովորույթով համբուրում են իրենց մեծ հայրենակցի ձեռքը: Տարբեր մարդիկ տարբեր սովորույթ ունեն. ոմանք մատուցում են ճոխ ուղեքաններ, ոմանք խոր խոնարհվում են, իսկ ոմանք էլ ձեռք են համբուրում:

Փլատակները 7-րդ դարի տաճարի. Զըվարթնոց: Ծարտարապետական արվեստի գլուխգործոցներից մեկը, երբ կանգուն էր. արվեստավոր գեղեցկության բեկբեկուն սիուլաձքը, երբ փլատակված է...

Հայ մշակույթի շատ գործիչների դիմանկարներ է կերտել Սարյանը: Ծարտարապետ Թամանյանն է, որ դրեց հնօրյա Երեւանի հնօրյա հիմքը և դրանով իսկ՝ վեմերը հայ նոր ճարտարապետության:

Թորամանյանը՝ հայոց ճարտարապետության մեծագույն հետազոտողը. դիմանը-

կարն արված է նրա մահից մի քանի օր առաջ:

Մեծ բանատեսիլը Ավետիք Իսահակյանը: Հեղինակը հայոց երգերի և երգիչը հայոց վերքերի: Նրա բանաստեղծությունները թարգմանել են Բլոկը, Բրյուսովը, Ախմատովան, Պաստերնակը:

Թե Սարյան-մարդը, թե Սարյան-նկարիչը անբաժանելի են Հայաստանից: Նա ամեն օր տեսնում է Արարատը և ամեն օր խորհում իր ժողովրդի բախտի վրա: Նրա գեղանկարչության մեջ ապրում է այն առեղծվածը, որ կոչվում է հայ ժողովուրդ, շնչում է այն քարակերտ գեղեցկությունը, որի անունն է հայոց բնություն՝ իր հարուցած կրակոտ երևակայությամբ, գույների վայրագությամբ, ժամանակների և ցեղերի ողբերգությամբ:

ՉՈՐՐՈՐԴ ՄԱՍ

Սարյանի ցուցահանդեսը Երևանում: Այցելուները նայում են, հիանում, տարակու-

Ի. ՀՐԵՆԲՈՒՐԳԻ ԴԻՄԱՔԱՆԴԱԿԸ
Վ. ԻՍԱԿՈՎ

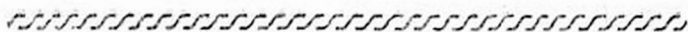
սում, կարծես թե իրենց դիմաց մի երիտա-
սարդ, սկսնակ նկարիչ է: Երկարատև
տառնամյակներ են պետք, որպեսզի ար-
վեստագետի ձեռագիրը ընթերցունելի դառնա
բոլորի համար: Սարյանը դասական չէ:
Սարյանը կենդանի մարդ է:

Այցելուները զարմանում են, ինչպես
զարմանում էին ԵՕ տարի առաջ, այցելու-
ները պետերբուրգյան այն առաջին ցուցա-
հանդեսների, որտեղ կախված էին Սարյա-
նի կտավները:

Սարյանի առաջին աշխատանքները: Նը-
կարիչը մի քանի տարի որոնում է ինքն
իրեն: Նա վճռականապես խզում է իր կա-
պը, նատուրալիզմից, գրքայնությունից ու
չոր դատողականությունից, որոնք այն ժա-
մանակ իշխում էին գեղանկարչության վրա:

Նրան հրապուրում էր հեքիաթայնությու-
նը: Նա վստահ արտահայտում էր իր ան-
վստահությունը, բայց արդեն շուտով տես-
նում ենք Սարյանի հասուն գործերը:

Նկարիչը դեմ է գցում մանրամասները, որոնում է ոչ թե լուսանկարչական նմանությունը բնության, ոչ թե քարտուղարական գույքայնությունը աշխարհի, այլ իրականությունն արվեստի: Ուրիշ գույն ու լույս: Պարզվում են ձևերը: Ահա երիտասարդ ժամանակ ապլած իր խոսքը.

«Իմ նպատակն է պարզ միջոցներով, ամեն տեսակ ավելորդություններից ազատվելով՝ հասնել ամենամեծ արտահայտչության, մասնավորապես ազատվել փոխզիջողական կիսատոներից... Բացի սրանից՝ իմ նպատակն է հասնել ռեալիզմի նախահիմքերին...»:

Իհարկե, Սարյանը, ինչպես և Ռուսստանի 10—20-ական թվականների մյուս խոշոր գեղանկարիչները, կապված էր ֆրանսիական գեղանկարչությանը, Սեզանի դասերին, Պիկասոյի փնտրտուքին, Մատեւի գույների զմայլանքին: Ֆրանսիացիներին աչապես էին հասկացել Սարյանի ըն-

կեր՝ ոռա գեղանկարիչներն էլ՝ Կոնչալովսկին, Պավել Կուզնեցովը, Լենտուլովը, Մաշկովը, Շագալը, Լարիոնովը, Ֆավրը: Մատիսը ավելի քան 10 տարի ավագ է Սարյանից: 1908 թվականին «Ոսկե գեղմ» ցուցահանդեսում մոսկովյան ապրելուները տեսան Մատիսի կտավները և կողքին՝ երիտասարդ Սարյանի կտավները: Սարյանը գրել է. «Ֆրանսիացիներին ծանոթանալը ինձ ավելի ևս թեւավորեց ու համոզեց իմ ուղու և կենսահալացքի ճշտության մեջ»: Սակայն սխալվում էին քննադատները՝ հավատացնելով, թե Սարյանը Մատիսի շարունակողն է: Սարյանը ճանաչում էր նույն այն արմատները, որոնք ծանոթ էին և Մատիսին: Տեսնելով Մատիսի կտավները, Սարյանը մեկնեց ոչ թե Փարիզ, այլ Արևելք, նախ Կոստանդնուպոլիս, ապա Եգիպտոս ու Պարսկաստան:

Քննադատները Սարյանին անվանում էին «վտանգավոր խելառ», իսկ հետո՝ «ձե-

վամոլ»։ Նրանց համար ռեալիզմը ոչ թե աշխարհատեսություն էր, այլ գունաներկված լուսանկարների 'հավաքածու' ակադեմիական կոմպոզիցիաներով։ Կիսատոները նրանց թվում էին կատարելության գագաթ։ Կատաղի էր Սարյանը։ Նրա «Պոլսո շները» հաշում էին չոր ու ցամաք արվեստաբանների վրա։ Նրա դիմանկարները վախեցնում էին կարծեցյալ գիտականին։ Սրանք վարպետությունն ընդունում էին տրգիտության տեղ, գույների հագեցվածությունն ու աշխարհով զմայլվելը կոչում էին «խաղք ու խալտառակություն»։ Նրանք չէին հասկանում ու երկար, շատ երկար ժամանակ չէին կամենում հասկանալ, որ նոր դարաշրջանը բերել է նոր տեսողություն, որ գեղանկարչությունը չի կարող հանգել թանգարանային կտավների պատճենահանման, որ Սարյանը ընդօրինակող չէ, այլ գեղանկարիչ և արվեստի մեջ հեղափոխական։

ՀԻՆԳԵՐՈՐԴ ՄԱՍ

Սարյանն իր աշխարհազացքը հատորդում է ոչ թե գրական սյուժեներով, այլ գեղանկարչական աշխարհատեսությամբ: Յուզահանդեսի նկարացանկը նայելիս կարելի է իսկույն համոզվել, որ Սարյանը համարյա չի նկարել սյուժետային կոմպոզիցիա:

Շատերն են գրել ու խոսել Սարյանի կենսախնդրության մասին: Պանոն՝ «Հայաստան», «Կեսօրվա անդորր», «Արևային բլնակար»: Թվում է, թե նկարիչը ապրում է ժամանակից դուրս: Բայց Սարյանն իր մըտքերն ու զգացողությունները արտահայտում է ոչ թե սյուժեների հերթափոխությամբ, այլ գեղանկարչությամբ:

Նա հեղափոխությունը դիմալորեց խորին հավատով: Ահա մի նկար՝ «Հինը և ամենանորը»—հին տնակներ և պիոներներ:

Նկարչի մոտ սրահպանված են շատ ու շատ գծանկարներ: Դրանք ապշեցնում են

հմտությամբ և տիտանական աշխատանքով:

Ժողովրդի հետ մեկտեղ Սարյանն ապրել է դարաշրջանի բոլոր անց ու դարձերը՝ թե քերկրալի և թե կսկծալի, հեղափոխություն, նոր Հայաստանի կառուցում, պատերազմ, հաղթանակ...

Նրա կյանքը կարող է թվալ անվրդով, երջանիկ: 1947 թվականին, երբ նրան անվանում էին «ձևամոլ», ակադեմիկոս դարձավ: Բայց նրա կյանքը լեցուն է նաև դրամատիկական դեպքերով՝ մերձավորների կորուստ, իր աշխատանքների չըմբռնում, բարեկամների անհետացում, նկարների ոչ չընչացում, ստեղծագործական ինքնադժգոհություն:

1937 թվականին Սարյանի ընկերներից շատերը կործանվեցին: Երևանի պատկերասրահի նկուղում աչքեցին սարյանական վրձնի 8 դիմանկար: Դիմանկարները զըրպարտվածների ու ուսուցիչի ենթարկ-

վածների: Ահա վասիկ երկու լուսանկար—
վերատպություն: Գրականագետ և պետա-
կան գործիչ Աշոտ Հովհաննիսյանի, որ
կենդանի մնաց, և որի պատիվը վերա-
կանգնվեց:

Պիտի աչքեին մասն հայ մեծ բանաստեղծ
Եղիշե Չարենցի դիմանկարը: Սարյանը նը-
բան նկարել է 1923 թվականին: Այս դիմա-
նկարը ցնցում է մեզ: Խոռ հայացք: Կաս-
կածոտ ու լարված ուշադրություն: Ուժ: Չա-
րենցը հեղափոխական բանաստեղծ էր: Եվ
կողքին՝ հանելուկային անկիրք դիմակ:
Սարյանը գիտի դիմանկարի լեզուն և մի
քանի անգամ դրանց հետ է նկարել թե
իրեն, թե իր ընտանիքը, և ահա Չարենցն
էլ: Գրականության և արվեստի թանգարա-
նում գտնվեցին արտոտ մարդիկ, որոնք
փրկեցին Չարենցի դիմանկարը: Ամբողջ 20
տարի կտավը թաքնված է եղել նկուղում...

Հիմա, Երևանից ոչ հեռու, կառուցված է
հուշակամար՝ Չարենցի անվամբ:

~~~~~

Սարյանն այս հուշակամարից էլ բնանրկար է արել: Զրպարտություն: Սրդարություն: Մարդու ճակատագիր:

Սարյանը բազմաթիվ ընտանեկան դիմանկարներ ունի: Նրա որդիները՝ «Սարիկն ու Զարիկը», «Երեխաներ և մրգեր» կտավը, «Իմ ընտանիքը»: Նկարչի կինն է՝ Լուսիկը: Ընտանեկան դիմանկարում մեկ անգամ էլ է երևում եգիպտական դիմակը. նա միջամրտում է ճակատագրին:

Նկարչի կնոջ դիմանկարները:

Սարյանն ամբողջ կյանքում ծաղիկներ է նկարել: Պատերազմի ահավոր տարիներն էին, սովետական ժողովուրդը մարտնչում էր ֆաշիստների դեմ: Սարյանը երկար ժամանակ նկարում էր «Հայրենական պատերազմի մասնակիցներին» կտավը: Դա շատ, շատ-շատ ծաղկեփնջերի հավաք է ապակե ամանների մեջ: Բազում ճակատագրեր, բազում զոհեր: Առանձին ծաղկեփնջեր և վառ ծաղիկների դաշտ, բերկրանք, հաղթանակ:

Սարյանը մեզ է թողնում իր հուշերը՝
մարդկանց դիմանկարներ: Ռեժիսոր Ռու-
բեն Սիմոնով: Գալինա Ուլանովա: Դիրիժոր
Սարաջև: Դաշնակահար Իգումնով: Թարգ-
մանիչ Լոզինսկի: Նկարիչ Աղաջանյան:
Լեզվաբան Մալխասյան: Կոմպոզիտոր Ա-
րամ Խաչատրյան: Ծովակալ Իսակով: Մար-
շալ Բաղրամյան: Ակադեմիկոս Իոսիֆ Օր-
բելի...

ՎԵՑԵՐՈՐԴ ՄԱՍ

Սարյանն իր զգացմունքներն արտահայ-
տել է գույների լեզվով: Կյանքը սիրելը թե-
թև կյանք սիրել չէ, դրա մեջ մտնում է նաև
ողբերգությունը: Կան մոսայլ բնանկարներ,
որ արտահայտում են հոգեկան խռովք:
Կան շատ դիմանկարներ՝ ծանր ճակատա-
գիր ունեցող մարդկանց: Նրանցից ոմանց
երկար ժամանակ չէին հասկանում, ինչ-
պես չէին հասկանում իրեն՝ Սարյանին: Ան-
նա Ախմատովա: 1946 թվական: Սերգեյ

Հյգենշտեյն: Կոմպոզիտոր Շոստակովիչ:
Ամերիկացի գրող Ջոն Ստեյնբեկ: Վիլյամ
Սարոյան: Աստղաֆիզիկոս Համբարձում-
յան՝ ապագան դիտող մարդ:

Ահա նա, ում հետ է ապրում Սարյանը՝
նկարիչ Սարյանը, ինքը վրձինով:

Ծանր ժամանակ էր: 1948 թվականին
Սարյանին անվանում էին «գաղափարա-
գուրկ», «ծողովրդից կտրված» նկարիչ:
Մարտիրոս Սարյանը մոտ էր յոթանասու-
նին: Նրան հալածում էին արհեստավորնե-
րը, որ իրենց ներկայացնում էին իբրև ար-
վեստագետներ: Սարյանը տանջագին ապ-
րեց այդ ամբողջ իրողությունը:

Նա իր լավագույն գործերը իջեցրեց ար-
վեստանոցի պատերից. անկարող էր գե-
ղանկար տեսնել: Նա կտրտում էր հին կը-
տավները, խսիր ու թաղիքի տեղ փոխում
հատակին: Որոշ կտավներ փրկեցին նրա
երիտասարդ երկրպագուները: 1915 թվա-
կանի «Արևելյան նատյուրմորտն» է: Երե-

վում է կարերի տեղը. նկարիչը կտրտել է կտավը:

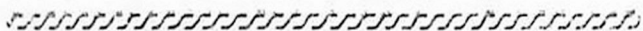
Նա սալրել է այն ամենը, ինչ սալրել են իր շատ բնորդները՝ ինքնահոշոտում, ուրացում, պարսավանք և արվեստանոցի պատերի դատարկ մեխեր, որոնցից կտավներ էին կախված մի ժամանակ...

Սարյանը, ի վերջո, հասավ համընդհանուր ճանաչման. ծննդյան 85-ամյակի օրը Մարտիրոս Սարյանին շնորհվեց Սոցիալիստական աշխատանքի հերոսի կոչում: Այսպես է արվեստագետի ճակատագիրը...

Հոբելյանական ցուցահանդեսում այցելուները առաջին անգամ տեսան երիտասարդ Սարյանի շատ կտավներ, որ երկար ժամանակ թաքցված էին Երևանի, Մոսկվայի, Լենինգրադի և այլ քաղաքների թանգարանային պահոցներում: Այդ կտավները խընդությամբ են բերում մարդկանց: Սարյանը ուսուցանում է սիրել կյանքը:

Ինչի՞ մասին է նա մտածում: Միգուցե անցած ճանապարհի՞:

Կյանքի իրիկուն: Ինչպես Հյուգոն է ասել՝ «Պապիկ լինելու արվեստը»: Մարտիրոս Սարյանն ու փոքրիկ Ռուզանը հասկանում են իրար:

Սարյանը քայլում է Սևանա լճի ափով: Նա իր խոհն է խորհում: Արվեստագետը երբեք չի կարող գոհանալ ինքն իրենով, հավառակ դեպքում նա արվեստագետ չէ, այլ պատվերների բոված կատարածու:

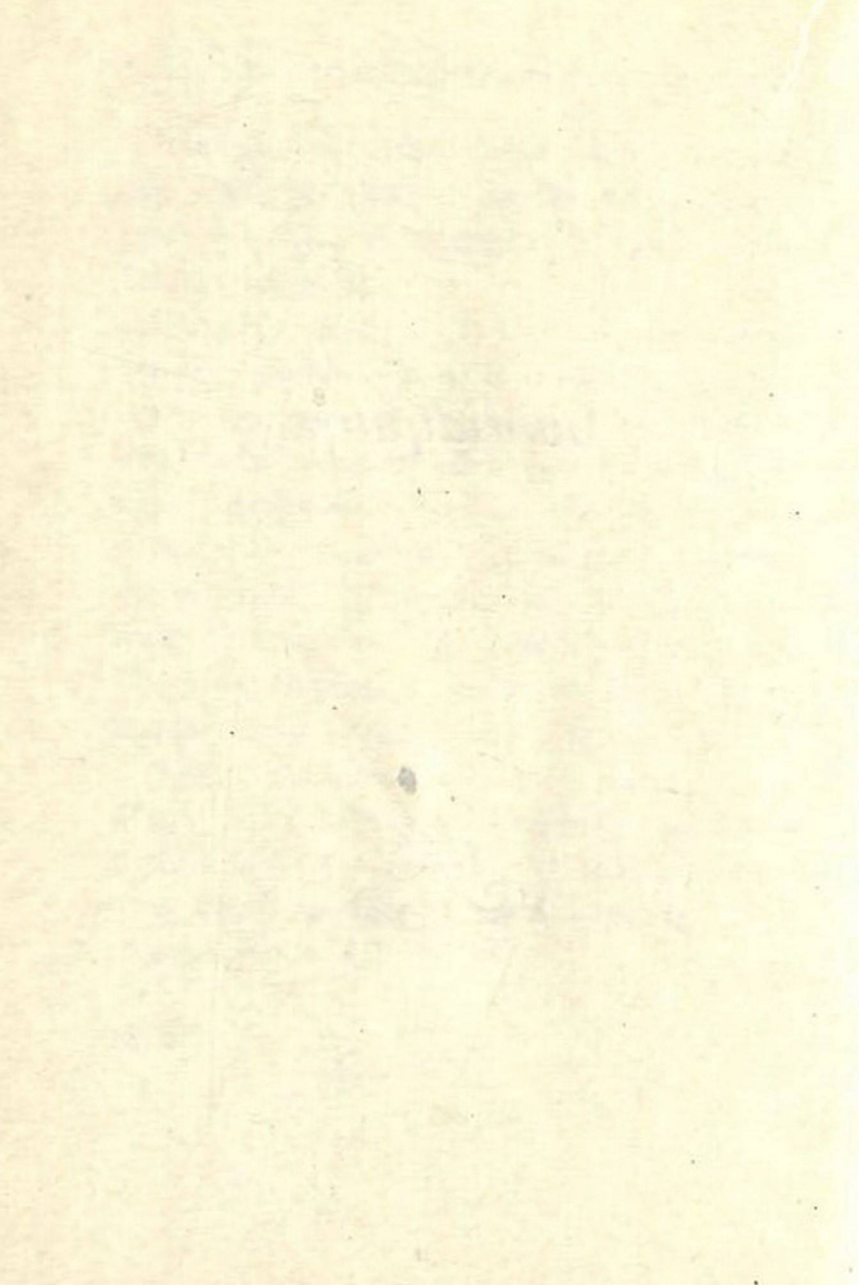
Տանտալեսի մասին առասպել կա, որ ստեղծել են մի ժամանակ հույները, ասակ՝ անհագ ծարավի մասին: Մարտիրոս Սարյանը խորհում է անցյալի մասին և ապագայի: Այսօր նա սկսել է ևս մեկ կտավ...

Ցուրտ, քամոտ օր: Ծերուկ մարդ՝ բարի, ներշնչված, անհաշտ: Ինչքան երջանկություն է տվել նա մարդկանց՝ գույների կրակով, սրտի կրակով: Նրա վրձինը խոր հետք է թողել երկրի վրա...

1965

Նամակներ

Խ. Ա. ԾՈՎԻԿՅԱՆԻՆ

2 սեպտեմբերի, 1944 թ.

Սիրելի ընկեր Ծովիկյան.

Հոգու խորքից շնորհակալություն եմ հայտնում Ձեր սքանչելի նամակի համար. զգացված եմ փառապանծ հետախույզի, բազմաշարժար և հպարտ Հայաստանի զավակի ուշադրության համար: Մենք արագորեն դեպի հաղթանակ ենք գնում և ես հավատում եմ, որ լիակատար կլինի հաղթանակը, որ գերմանացիները չեն ազատվի պատժից:

Ձեզ ցանկանում եմ երջանկություն և սեղմում եմ Ձեր ձեռքը:

Իլյա Էրեմբուրգ

Է. Ա. ՄԵԼԻՔՍԵԹՅԱՆԻՆ

10 նոյեմբերի 1944 թ.

Թանկագին Էդուարդ Աբգարովիչ.

Շնորհակալ եմ ջերմ նամակի համար:
Այն թարգմանվել է անգլերեն, հիմա այն
կարող եմ կարդալ լեդի Գիբբի հայրենա-
կիցները:

Ինչու եմ ես գրել, որ պետք չէ սպանել
փոքր երեխաներին, որովհետև սովետական
մարդը գերմանացի չէ, իսկ հասակավոր-
ների նկատմամբ բանը այլ է, ինչքան քիչ
մնան, այնքան լավ է:

Ձեզ ցանկանում եմ մարտական երջան-
կություն և սեղմում եմ Ձեր ձեռքը:

Ի. Էրենբուրգ

Մ. Ս. ՍԱՐՅԱՆԻՆ

Մոսկվա, 5 փետրվարի, 1951 թ.

Թանկագին Մարտիրոս Սերգեևիչ.

Շատ շնորհակալ եմ նամակի համար:
Ինձ համար թանկ է Ձեր խոսքը, արվեստագետի խոսքը, որին ես սիրում եմ:

Գուցե այս տարի հաջողվի ինձ լինել
Հայաստանում և սեղմել Ձեր ձեռքը:

Ողջույններ Լյուբով Միխայլովնայի կողմից:

Ձեր Ի. Էրեմբուրգ

Մ. Ս. ՍԱՐՅԱՆԻՆ

Մոսկվա, 16 սեպտեմբերի, 1959 թ.

Թանկագին Մարտիրոս Սերգեևիչ.

Վերադարձից ես իսկույն սկսեցի զբաղվել Ձեր ցուցահանդեսի հարցերով: «Մեզոն դե լա պանսե»-ի ներկայացուցիչը խոսել է Կուլտուրայի միևնույնությունում, որտեղ ցուցահանդեսի կազմակերպման հարցին սկզբունքորեն վերաբերվել են հավանությամբ: Բայց ինձ համար միանգամայն անապասելի, այդ ֆրանսուհին հայտնեց, որ կտավների ապահովագրման և փոխադրման ծախսերը պետք է վերցնի իր վրա Միևնույնությունը. այդ հանգամանքը բարդացրեց հարցը:

Այսօր ես կգրեմ Փարիզ, նշելով, որ երկու տարի ստաջ մի քանի մասնավոր պատկերասրահներ պատրաստ են եղել կազմակերպելու Ձեր ցուցահանդեսը, ծախսերը վերցնելով իրենց վրա, և որ իմ կարծիքով, «Մեզոն դե լա պանսե»-ն կամ «Ֆրանսիա—ՍՍՀՄ» ընկերությունը պետք է այդ նույնն անեն հիմա: Ես խնդրում եմ նրանց, որ հետադարձ փոստով պատասխանեն և հենց որ ես ստանամ պատասխանը, կը հայտնեմ Ձեզ:

Լյուբով Միխայլովնան և ես ամբողջ ժամանակ հիշում ենք Ձեր հետ անցկացրած օրերը: Մենք ավելի շատ սիրեցինք Ձեզ և հավատացած ենք, որ շուտով Ձեզ հետ կը հանդիպենք:

Հաղորդեք մեր ամենասրտագին ողջույնները ձերոնց բոլորին:

Իլյա Էրենբուրգ

Ք. Տ. Խնդրեք լուսանկարչին ուղարկելու ինձ 2 կամ 3 օրինակ իմ նկարներից:

Մ. Ս. ՍԱՐՅԱՆԻՆ

Մոսկվա, 4 հունվարի, 1960 թ.

Սիրելի Մարտիրոս Սերգենիչ.

Ուզում եմ Ձեզ հաղորդել վերջին տեղեկությունը Ձեր ցուցահանդեսի մասին, որը մենք անսպասման ուզում ենք կազմակերպել Փարիզում:

«Ֆրանսիա—ՍՍՀՄ» ընկերության ֆրանսիական մեր բարեկամներն ուզում են կազմակերպել այն շատ լավ գալերեայում, աֆիշաներով, հոդվածներով և այլն, բայց դրա համար Մարշամն ուզում է ձեռք բերել իրավունք՝ վաճառելու մի քանի նկարներ, ստանալ իր բաժինը և ծածկել դրանով

~~~~~

ծախսերը: Ինչպես գիտեք դուք, դրանք Փարիզյան բարքեր են: Կուզենալի՞ք դուք բաժանվել Ձեր մի քանի նկարներից: Իհարկե դուք պետք է հայտնեք, թե ինչ կտալներ եք համաձայն վաճառելու: Ֆրանսիացիները գտնում են, որ ցուցանանդեսի համար ամենալավ ժամանակը դա մայիս—հունիսն է:

Այսօր ես մեկնում եմ Ստոկհոլմ, կվերադառնամ մի շաբաթ հետո և կսպասեմ Ձեր պատասխանին, որպեսզի այն հաղորդեմ ֆրանսիացիներին: Մենք շատ հաճախ ենք հիշում Ձեզ և Ձեր ամբողջ ընտանիքը: Մենք ուրախանում ենք Ձեր մասին եղած ամեն մի լուրից:

Անպայման եղեք ստողջ:

Ի. Էրենբուրգ

Վ. Ն. ԻՍԱԿՈՎԻՆ

Մոսկվա, 26 հոկտեմբերի, 1953 թ.

Հարգելի ընկեր Իսակով.

Սրտանց շնորհակալ եմ ուշադրության համար:

Ուղարկում եմ Ձեզ լուսանկարը և ամբողջ սրտով ցանկանում եմ Ձեզ հաջողություն:

Հարգանքներով՝ **Իլյա Էրեմբուրգ**

Վ. Ն. ԻՍԱԿՈՎԻՆ

Մոսկվա, 18 փետրվարի, 1954 թ.

Թանկագին ընկեր Իսակով.

Սրտագին շնորհակալություն եմ հայտնում Ձեզ այն ուշադրության համար, որ ցուցաբերեցիք դուք իմ նկատմամբ:

Հիշատակի համար ուղարկում եմ Ձեզ իմ հոդվածների ժողովածուն:

Ցանկանում եմ հաջողություններ Ձեր աշխատանքում:

Հարգանքներով՝ **Ի. Էրեմբուրգ**

Հ. Ն. ԻՍԱԿՈՎԻՆ

Մոսկվա, 23 փետրվարի, 1956 թ.

Թանկագին ընկեր Իսակով.

Հենց նոր վերադարձել եմ արտասահմանյան ճանապարհորդությունից և դրա համար էլ պատասխանում եմ ուշացումով:

Ինձ շատ հուզեց Ձեր նվերը և ես այն ժամանակ էլ պատասխանել եմ Ձեզ: Ցավում եմ, որ դուք չեք ստացել իմ նամակը:

Կրկին շնորհակալություն եմ հայտնում Ձեզ:

Սրտանց ցանկանում եմ Ձեզ ամենալגי բարիքներ:

Անկեղծ հարգանքներով՝
Ի. Էրենբուրգ

Լ. Տ. ՀԱՐՈՒԹԻՆ

Մոսկվա, 2 մարտի, 1956 թ.

Սիրելի ընկեր Հարութ.

Ցավում եմ, որ չեմ կարող կատարել Ձեր խնդրանքը, ուղարկել Ժան Պոլ Սարտրի պիեսան ֆրանսերեն լեզվով: Մեզ մոտ այդ պիեսան հրատարակված է միայն ռուսերեն լեզվով, իսկ բնագիրը, որից մենք կատարել ենք թարգմանությունը, վերադարձված է հեղինակին, նրա խնդրանքով:

Ֆրանսերեն պիեսը կա «Les Temps modernes» ժուռնալում, որը կարելի է ստանալ Սովետական գրողների միության արտասահմանյան բաժնի միջոցով:

Շատ ցավում եմ, որ չկարողացա Ձեզ օգտակար լինել:

Անկեղծորեն Ձեր՝
Ի. Էրենբուրգ

Մ. Հ. ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆԻՆ

Մոսկվա, 4 մայիսի, 1956 թ.

Թանկագին Աննա Իվանովնա.

Շատ շնորհակալ եմ Ձեր ջերմ խոսքերի
համար: Ես խորապես զգացված եմ Ձեր
խելոք, սրտագին նամակից:

Սրտանց ցանկանում եմ Ձեզ ամենայն
բարիք:

Ի. Էրեմբուրգ

Ս. Հ. ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆԻՆ

Մոսկվա, 21 հունիսի, 1963 թ.

Հարգելի Աննա Իվանովնա.

Ծառ շնորհակալ եմ Ձեր ջերմ նամակի
և գրքի համար, որը ես հաճությամբ կկար-
դամ:

Եվ Լյուբով Միխայլովնան, և ես սրտանց
ցանկանում ենք Ձեզ ամենայն բարիք:

Ի. Էրեմբուրգ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԳՐՈՂՆԵՐԻ ՄԻՈՒԹՅԱՆԸ

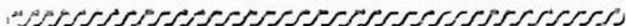
19 հոկտեմբերի, 1957 թ.

Բանաստեղծ Իսահակյանը պատկանում է այն բանաստեղծների շարքին, որոնք հազվադեպ են ծնվում: Նրանով հարստանալու իրավունք ունի յուրաքանչյուր, նույնիսկ ամենահարուստ գրականությունը:

Նրա պոեզիան մի քանի տասնամյակների ընթացքում օգնել է ինձ ապրել:

Ես համոզված եմ, որ նա կապրի դարեր ու դարեր:

Իլյա Էրեմբուրգ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԳՐՈՂՆԵՐԻ ՄԻՈՒԹՅԱՆԸ

Հոկտեմբեր, 1957 թ.

Սրտանց շնորհակալ եմ հրավերի համար: Վաղը մեկնում եմ արտասահման ուղևորության և, ցավոք սրտի, չեմ կարող մասնակցել Հայաստանի սքանչելի բանաստեղծ Եղիշե Չարենցի հոբելյանական հանդեսին:

Հոբելյանական այս օրերին ես ձեզ հետ եմ, Հայաստանի իմ թանկագին բարեկամներ, Չարենցի անմոռանալի կերպարն իմ սրտում:

Իլյա Էրեմբուրգ

Գ. Ն. ՀՈՎՆԱՆԻՆ

Մոսկվա, 6 օգոստոսի, 1958 թ.

Հարգելի ընկեր Հովնան

Ես ստացա Ձեր նամակը, ինչպես և ընկեր Ջաքարյանի նամակը, որ ինձ չէր գրտել տանը: Այն քիչ բանը, որ ես հիշում էի Չարենցի հետ ունեցած իմ կարճ հանդիպումներից, որ ինձ վրա թողել էր խոր տպավորություն, ես շարադրել եմ փոքրիկ թղթակցության մեջ: Ձեմ հանդգնում ինչ-որ ավելի ծավալուն բան գրելու:

Ծառ ցավում եմ, որ չեմ կարող կատարել Ձեր խնդրանքը:

Հարգանքներով՝

Ի. Էրենբուրգ

Գ. Ն. ՀՈՎՆԱՆԻՆ

Մոսկվա, 19 նոյեմբերի, 1958 թ.

Սիրելի Գուրգեն Ներսեսովիչ.

Ես ստացա Ձեր նամակը և շատ զգացված եմ ուշադրության համար: Իմ երկերի հայերեն թարգմանությունների Ձեր թվարկած առանձին հրատարակություններից ես ունեմ միայն «Փարիզի անկումը», «Փոթորիկը» և «Իններորդ ալիքը» վեպերը:

Ես շատ շնորհակալ կլինեմ, եթե Ձեզ հաջողվի գտնել և ուղարկել ինձ մյուս առանձին հրատարակությունները:

Ցանկանում եմ Ձեզ ամենայն բարիք:

Ի. Էրենբուրգ

Գ. Ն. ՀՈՎՆԱՆԻՆ

Մոսկվա, 28 մարտի, 1959 թ.

Հարգելի Գուրգեն Ներսեսովիչ.

Ես ստացա Ձեր ողորկած գրքերը և
սրտանց շնորհակալ եմ Ձեր ուշադրության
ու սիրալիրության համար:

Սրտանց ցանկանում եմ Ձեզ ամենայն
բարիք:

Ի. Էրենբուրգ

Լ. ՄԿՐՏՅԱՆԻՆ

Մոսկվա, 15 հոկտեմբերի, 1959 թ.

Թանկագին Լևոն.

Լուսանկարների համար շատ շնորհակալ եմ: Իսահակյանի վերաբերյալ Ձեր խընդրանքը չեմ մոռացել:

Ինձ խիստ անհրաժեշտ է Մարտիրոս Սարյանի ձեռքով արված դիմանկարի լուսանկարը և Մարտիրոս Սարյանի լուսանկարը՝ այդ դիմանկարի վրա աշխատելիս: Սրտագին ողջույն Լյուբով Միխայլովնայից: Ցանկանում եմ Ձեզ ամենայն բարիք:

Ձեր՝ Ի. Էրենբուրգ

Լ. ՄԿՐՏՅԱՆԻՆ

Մոսկվա, 25 հունիսի, 1959 թ.

Թանկագին ընկեր Մկրտչյան.

Ի սրտե շնորհակալ եմ նամակի համար:
Խառնակյանի պոեզիան այնպիսի մեծ և
բարդ երևույթ է, որ չէի ուզե՞նա հապճեպ
գրել դրա մասին, իսկ ժամանակ հիմա քիչ
ունեմ, վաղը դարձյալ արտասահման եմ
մեկնում: Հուսով եմ, որ աշնանը կկարողա-
նամ իրագործել իմ վաղուցվա ցանկու-
թյունը և այցելել Հայաստան: Ուրախ կլի-
նեմ, եթե հանդիպենք:

Ի. Էրեմբուրգ

Լ. Վ. ՎԱՂԱՐՇՅԱՆԻՆ

Մոսկվա, 3 ապրիլի, 1965 թ.

Հարգելի Հատերտ Վաղարշովիչ.

Ինձ համար դժվար է խոստովանել Ձեզ գրելու Մ. Ա. Սարյանի ֆիլմի համար հաղորդավարի տեքստ, նախքան ֆիլմը տեսնելը: Երբ գաք Մոսկվա՝ զանգեք, կխոսենք:

Հարգանքներով՝

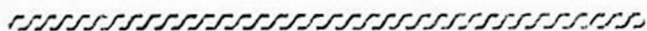
Ի. Էրենբուրգ

Լ. Վ. ՎԱՂԱՐՇԱՆԻՆ

Մոսկվա, 19 մայիսի, 1965 թ.

Թանկագին Լաերոս Վաղարշովիչ.

Ես երկու անգամ դիտել եմ Մ. Ս. Սարյանի մասին Ձեր ֆիլմը: Ֆիլմն ինձ դուր է եկել: Բանի որ դուք ինձ հաղորդեցիք ՀՍՍՀ կինեմատոգրաֆիայի պետական կոմիտեի առաջարկությունը, ես Ձեզ համաձայնություն տվեցի գրել ֆիլմի տեքստը: Սակայն պետք է փոխել ժամկետը. վաղը ես թոչնո՞ւմ եմ Հելսինկի՝ խաղաղության համաշխարհային կոնգրեսի նախապատրաստական կոմիտեի ժողովին, իսկ հետո անմիջապես պետք է մեկնեմ Բելգրադ՝ «Կլոր սեղան»:

Այսպիսով, ես ֆիլմի վրա կարող եմ աշխատել հունիսի 20—25-ին և տեքստը կրհանձնեմ հուլիսի 5-ից ոչ ուշ:

Եթե կոմիտեն համաձայնվի, թող այդ հաստատի նամակով:

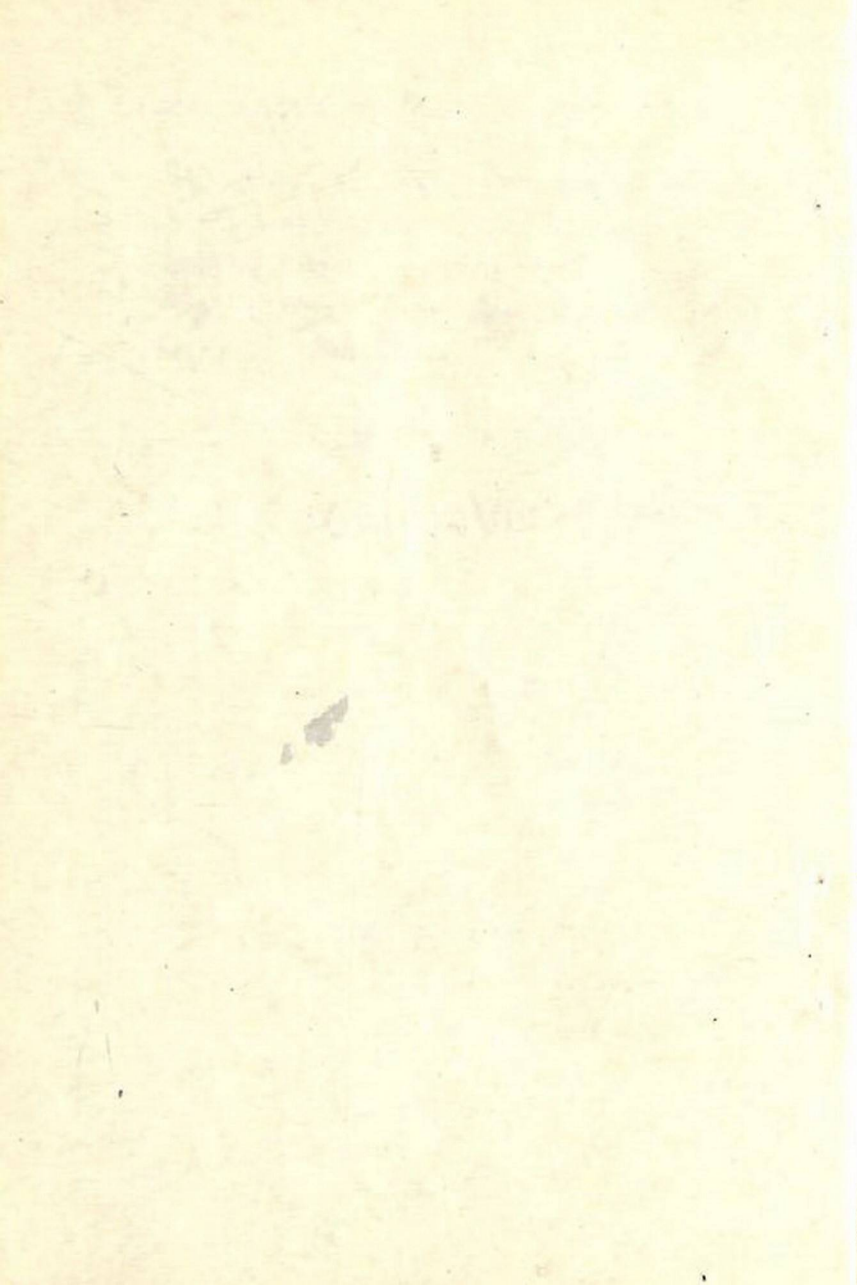
Անկեղծորեն Ձեր՝

Ի. Էրենբուրգ

Հավելված

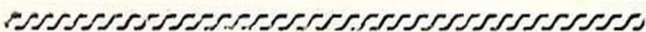

ՄԱՐՏԻՐՈՍ ՍԱՐՅԱՆ

ՀԻՆ, ՆՈՐ ԵՎ ՀԱՎԻՏԵՆԱԿԱՆ

Իլյա Էրենբուրգը լրացրեց իր երեք քառորդ դարը և մտավ չորրորդի սահմանները:

Այսպես սկսեցի նրա ապրած և ապրելիք տարիների հաշիվը, որովհետև մարդիկ կան, որոնց կյանքը դարի արտահայտությունն է և ոչ թե տարիների ու ամիսների: Եթե այդպիսի մարդկանց կյանքը մի քանի հարյուրամյակ չի տևում, ապա հարյուրամյակը պետք է բաժանեն կես կամ քառորդ դարերի, սրա համար էլ ես այդպես սկսեցի. ավելի ճիշտ, ոչ թե ես, այլ նա ինքը՝

Իլյան, իր կյանքը դարաբաժիններով իմաստավորեց:

Պե՛տք է, որ հիշեմ, թե ինչեր է գրել նա, հիշեմ «Տասներեք ծխամորճները», «Երկրորդ օրը», «Փոթորիկը», «Մարդիկ, տարիներ և կյանք» գիրքը, հոդվածներ: Դրանք չես էլ պատմի, այնտեղ այնպիսի դեպքեր չկան, որ կարողանաս երկար ու բարակ վերապատմել, դրանք մարտադաշտում բըզկըտված դրոշակների նման են և ոչ թե տոնական օրերին պարզված դրոշների, որ տոներից հետո տուն են տանում և կամ պահում մինչև նոր տոնը: Դրանք 20-րդ դարի ոգու արտահայտություններն են, խոր վերլուծությունները: Ու չկա մի երկիր, մի աշխարհ, որ վրիպած լինի նրա աչքից, և չկա մեկը, եթե նա ինչ-որ չափով եղել է դարի թթխմորը, չպատկերվի, չվերակենդանանա նրա գործերում: Զարմանալի գրող է Էրենբուրգը, ավելի՛ ճիշտ, դարիս զարմանալի շաղախն է: Նա փորձում է մի

ընդհանրություն գտնել ու միավորել աշխարհի տարբեր ծագարում ապրող առաջադեմ մտավորականներին: Իլյան այն մեծ մտածողներից է, որի կոչումն է հետևել 20-րդ դարի ոգու շարժումներին: Նա ապրել, հուզվել է վերափոխումներով, վերասերումներով: Մեծ մտածողի ու գրողի աշքից երբեք ոչինչ չի վրիպում և չի վրիպել: Նա տեսել, սիրել է մեր Հայաստանը, փոքրիկ, բայց, ինչպես կասեր Իլյան, ոգու մեծ երկիրը:

Նա ճանաչեց մեզ ու ներկայացրեց մեզ ողջ աշխարհին, խորապես ապրեց, դառնացավ մեր տխուր անցյալով, հիացավ մեր ճարտարապետությամբ, գրականությամբ, երաժշտությամբ և նկարչությամբ ու խոսեց մեզ հետ և աշխարհի հետ մեր մասին, ինչպես միայն ինքը կարող էր խոսել: Չէ՛, Էրենբուրգի համար չկան փոքրիկ ժողովուրդներ, եթե նրանք մեծ ոգի ունեն:

Ծնորհակալություն, բարեկամս, քո տե-

~~~~~

սած, քո զգացած բոլոր բաների համար:
Մենք չենք կարող մոռանալ քեզ, որովհետև
իսկական բարեկամների արժեքը մենք լավ
գիտենք մեր պատմության ծանր օրերից
սկսած:

Ասում են, դու լրացրել ես քո կյանքի ե-
րեք քառորդ դարը. ասում են...

Տարիներ առաջ, երբ ես նկարում էի քո
դիմանկարը, ու մենք երկուսով նստած
էինք դեմ-դիմաց, իմ արվեստանոցում, չգի-
տեմ ինչու, ինձ թվում էր, թե դու հազար
տարուց ավելի է, ինչ գոյություն ունես. ինչ
որ հավիտենական բան կար քո դիմագծերի
մեջ, հին ու հավիտենական և նոր ու հա-
վիտենականացնող:

Քեզ հետ զրուցում էինք մարդկության ու
նկարչության մասին, և դու ինձ ասում էիր,
որքան էլ սա տարօրինակ հնչի, բայց մինչև
հիմա էլ կարիք է լինում հիշեցնել ումանց,
որ գեղանկարչությունը գրական տեքստի և
կամ ենթատեքստի կարիք չի զգում: Հետո

դու ասում էիր. շատերին թվում է, թե խըն-
ձորը ինչ-որ կտոր ու կարմիր բան է... Ար-
րանց անհասկանալի է նկարն առանց մեկ-
նաբանող խոսքերի:

Լսում էի քեզ ու հետո այս բոլորը կար-
դացի Ֆումիկո Խայասիի գրքի առաջաբա-
նում, կարդացի և շատ ուրախացա, որ մեր
գրույցը տեղավորել ես այնտեղ, որովհետև
երբ քեզ էի նկարում, ոչ մի ենթատեքստ,
ոչ մի գրական բացատրություն չէի ուզում
դնել, այլ միայն քեզ էի ուզում նկարել,
այնպես, ինչպես կա՝ հին ու հավիտենա-
կան, նոր ու հավիտենականացնող:

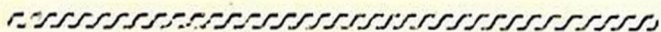
1966

ՄԱՐՏԻՐՈՍ ՍԱՐՅԱՆ

ԱՐՎԵՍՏԻ ՄԱՐԴԸ

Սեղանիս վրա է այն թերթը, ուր գրված է, թե վախճանվեց Էրեմքուրգը:

Մի՞թե մենք էլ չենք գրուցելու ժողովուրդների բախտի ու արվեստի մասին: Երբ այս լուրը հասավ ինձ, ես բարձրացա իմ արվեստանոցը: Պատերին դիմանկարներ կալին, մարդիկ, որոնց հետ գրուցել, ընկերություն եմ արել: Նրանցից շատերը վաղուց արդեն չկան և նրանց մեջ՝ Էրեմքուրգը: Հիմա ինձ թվում է, թե բարեկամիս դիմանկարն է գրուցում: Միշտ այսպես է, երբ դեռ նրանք ապրում էին՝ դիմանկարնե-

ըը լուռ էին, իսկ երբ էլ չկան՝ կտավներն են սկսել խոսել: Ոչինչ կարծես չի փոխվել, մենք նորից նստած ենք դեմ-դիմաց ու զր-րուցում ենք հին-հին ժամանակներից, ի-տալական վերածննդից, ժամանակակից նը-կարչությունից և այն ամենը, ինչ ստում է նա՝ գործական տաճարի նման սուր ծայրեր ունի, սրվող, երկինք բարձրացող աշտա-րակներ ու խորհրդավոր լույսերի խաղեր: Տարիներ ի վեր, ամեն անգամ, երբ մենք զրուցում էինք, ինձ պարուրում էր ծանոթ մի զգացում՝ կարծես նա ամենաժամանակա-կից բաների մասին խոսում է տաճարի գալ-թում, միջնադարյան բերդաքաղաքի փո-ղոցներում և մոմերի լույսի տակ է զայրա-նում ատոմային ումբի և աշխարհի բախտը որոշող խավարամիտ մարդկանց վրա:

Էրենբուրգը միշտ էլ եղել է նորի ամե-նաջերմ, ամենամարտական պաշտպանը, բայց և հինի ամենամեծ սիրահարը: Երբ նա խոսում էր Պիկասոյի մասին, Պիտեր Բրեգե-

լը իր բազմակերպար կտավներով կենդանանում էր գրույցի ժամանակ, երբ ամենաժամանակակից, դեռ աշխարհին ոչ այնքան ծանոթ գրողի անուն էր տալիս, Հոմերոսի, Սերվանտեսի, Իսահակյանի սիրով էր այլովում: Հին, բայց ոչ հնացած տաճարների նման էր նա և երբեք իրեն չէր ստանձնացնում անցյալից, իր ժամանակից ու գալիքից, և հենց սա էլ նրան դարձնում է մեծ և անմահ:

Չէ, չեն մեռնում մեծ արվեստագետները, մտածողները: Նրանք ապրում են հավիտյան, և ես չեմ հավատում, որ Էրենբուրգը չկա: Նա ապրում է, նա պիտի ապրի, որովհետև անարդարություններ դեռ կան աշխարհում, ու ականջ դնելու շատ բաներ է գրել, որ պիտի կարդան գալիք սերունդները:

1967

Հ. Խ. ԲԱՂՐԱՄՅԱՆ

Սովետական Միության մարշալ

ՄՈՒՆԳԻՆ ԽԱՂԱՂԱՍԵՐԸ

Հիշարժան հանդիպում Իլյա
Էրենբուրգի հետ:

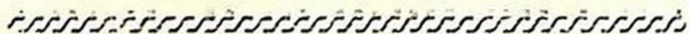
Իլյա Գրիգորևիչ Էրենբուրգի հետ ես ծանոթացել եմ 1943 թվականի հուլիսին: Դատելի ունեցավ հիշարժան օրերին: 11-րդ գվարդիական բանակը, որի հրամանատարը ես էի, Ժիգորայից հարավ ճեղքեց ֆաշիստական զորքերի հզոր պաշտպանությունը և ձգտում էր դուրս գալ թշնամու Օրլովյան խմբավորման խորը թիկունքը: Որ-

քան մենք առաջ էինք շարժվում, այնքան
ավելի կատաղի էին դառնում թշնամու գը-
րոհները: Ինձ լուրեր հասան, որ գերմանա-
կան տանկային նոր միավորում է հրապա-
րակ եկել զորաճակատի առջև, որ շտապ
փոխադրել էին այլ զորամասերից: Այդ
պահին ինձ մոտ հուզված վագում է շտաբի
պարետը:

— Ընկեր հրամանատար, թույլ տվեք զե-
կուցելու:

Պարետը չէր կարող մանր բաների հա-
մար ինձ գործից կտրել: Ստանալով թույլ-
տրվություն, նա ասաց.

— Շտաբի շրջանում կանգնեցվել է մի
ավտոմեքենա: Նրա մեջ երկու մարդ գնում
էին դեպի ռազմաճակատ. երկուսն էլ ա-
ռանց տարբերանշանների: Կանգնեցվածնե-
րից մեկն ասաց, որ ինքը զինվորական
թղթակից Իլյա Էրենբուրգն է և պահան-
ջում է, որ իրեն ներկայացնեն ձեզ: Ի՞նչ
կհրամայեք:

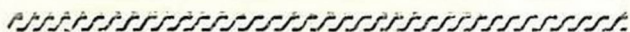
Ինձ, իհարկե, շատ լավ հայտնի էր մեր տաղանդավոր գրողի անունը: Թերթերում տպագրված նրա հոդվածները այդ ժամանակ համարվում էին լավագույն ագիտացիոն նյութ, կարդացվում էին մինչև վերջին տողը: Էրենբուրգի գրիչն հիրավի եղել է գործող ավտոմատ:

Ես կարգադրեցի ինձ մոտ հրավիրել Էրենբուրգին: Շուտով դուրը լայն բացվեց, ներս մտավ քաղաքացու անշտապությանը, միջին տարիքի կուզիկավուն մի մարդ: Նրկատելի կերպով նա անշտապ քայլեց դեպի սեղանը, հայացքն իր առջև ուղղած:

Ես դուրս եկա սեղանի մոտից և շարժվեցի դիմավորելու: Ինձնից երկու քայլ հեռավորության վրա կանգ առնելով նա գլուխը թեթևակի թեքելով ողջունեց ինձ.

— Էրենբուրգ, զինվորական թղթակից:

Իրար ուսումնասիրող հայացքով, մենք նստեցինք կողք-կողքի: Իլյա Գրիգորևիչը հագնված էր նոր, չափազանց լայն բամ-

բակե զինվորական վերնագգեստ և նույն-
պիսի գալիֆե շալվար: Ալեխասոն մազերի
փունջը պսակազարդում էր պիլոտկան, որը
նա հավանորեն մոռացել էր հանել: Այդ ա-
մենից երևում էր, որ նա դեռ չէր ընտելա-
ցել զինվորական զգեստին, դրանում իրեն
անհարմար էր զգում: Իմ այն հարցին, թե
դեպի ուր է ուղևորվում, նա՝ Իլյա Գրի-
գորևիչը հանգիստ պատասխանեց.

— Սուաջին գիծ: Ուզում եմ սեփական աշ-
քերով տեսնել, թե ֆրիցներն ինչպես են
փախչում:

Ես հայտնեցի, որ հարձակման ժամանակ
ոչ բոլոր դեպքերում է իրողությունը պարզ
լինում: Ծակատի գիծն անընդհատ փոփոխ-
վում է, և մերոնց փոխարեն կարելի է ընկ-
նել գերմանացիների մոտ:

— Ապա ինչպե՞ս մենք վարվենք,—հար-
ցրեց Իլյա Գրիգորևիչը,—մենք եկել ենք
աշխատելու: Մեզ նյութ է հարկավոր:

Ես առաջարկեցի, որ նախ ծանոթանա

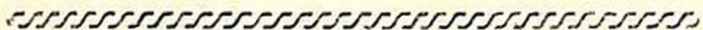
բանակի իրողությանը, կացությանը, իսկ սպառ հարմար պահին, քաղբաժնի սպաներից մեկը կողեկցի նրան ստաջին էշերունի դիվիզիաներից մեկը:

— Դե աչդպիսի պայմանով կարելի է ըստասել,— հանգստացավ Իլյա Գրիգորևիչը:

Ես կանչեցի բանակի քաղբաժնի պետին և հանձնարարեցի նրան Էրենբուրգին օգնություն ցույց տալ՝ ծանոթանալու հարձակման ընթացքին և պատրաստել գնալու դիվիզիաներից մեկը:

Էրենբուրգին ես տեսա մեկ օր հետո: Նա ինձ մոտ եկավ հուզված և հագիվ հասցրեց բարևել, սկսեց պատմել Ց-րդ հրաձգային կորպուսի մասին: Երբ նա եկել էր, կորպուսի դիվիզիաներից մեկի հատվածում գերմանական տանկային զորամասերը ձեռնարկել էին ուժեղ հակազրոհ: Նրանց հաջողվել էր որոշ չափով նեղել մեր գնդերից մեկին: Ֆաշիստական ստաջավոր տանկերը, դեսանտային ավտոմատավորներով

գտնվում էին դիվիզիայի հրամանատարի դիտակետից ութ հարյուր մետր հեռավորության վրա, ուր և հասել էր Իլյա Գրիգորեիչը:

Նա իր աչքերով տեսավ, թե ինչպես ծրխացող ջահերի պես այրվում էին ֆաշիստական տանկերը, տեսավ մեր հրետանավորների դիպուկ կրակոցները և ինչպես խունապահար փախչում էին ավտոմատավորները: Վերջացնելով իր հուզումնալի պատմությունը, Իլյա Գրիգորեիչը գոհունակությամբ ավարտեց.

— Այնուամենայնիվ ես տեսա, թե ինչպես են ֆրիցները փախչում: Դա անմոռանալի տեսարան էր:

Ես նկատեցի, որ այսուհետև նա միշտ հնարավորություն կունենա տեսնելու փախչող ֆաշիստներին:

Իլյա Գրիգորեիչի դեմքը փայլեց հանդիսավոր ժպիտից:

— Թող նրանք մինչև վերջ գիտակցեն

~~~~~

նահանջի դառնությունը:—Հանկարծ նա խոժոռվեց:—Եթե ողջ մնան, թող իրենց երեխաներին պատվիրեն, որ ալազակություն չանեն:

Ուրախության համար, ես լցրի երկու փոքրիկ բաժակ կոնյակ, որ բերել էր հանձնակատարը:

— Հանուն հաղթանակի,—թեթև բարձրացրեց բաժակը Էրենբուրգը:

— Հանուն հաղթանակի,—պատասխանեցի ես:

Էլլա Գրիգորեիչը խմեց և սկսեց ուշադիր զննել շշի պիտակը:

— Ֆրանսիական է,—ինքն իրեն նկատեց նա: Փարիզ...

Տարվելով, Էլլա Գրիգորեիչը սկսեց պատմել Փարիզում իր ապրած տարիների մասին, ֆրանսիական ժողովրդի մասին, նրա ազատասիրության և պարզ, ուրախ բնավորության մասին:

Շուտով մեր զրույցի ընթացքը խախտ-

վեց, երբ ներս մտաւ շտաբի պետը, որը բերել էր ստորագրելու հերթական մարտական հրամանը:

Իլյա Գրիգորեւիչը շտապում էր և ջերմորեն հրաժեշտ տալով, գնաց: Այդ հանդիպումից էլ սկսեց մեր ծանոթությունը...

Ինձ համար Իլյա Էրեւնուրցի անունն ու կյանքը ոչ միայն բարձր, անզիջում գրականության խորհրդանիշ է, այլ նաև խաղաղության գործին նվիրվածությամբ ծառայելու օրինակ մեր ծայրաստիճան ուղմատենչ դարում:

~~~~~

ԳԵՎՈՆԳ. ԷՄԻՆ

ՎԵՐՋԻՆ ՀՈՒՇԸ...

Պատահականություն՝ն էր, թե՞ ճակատագիր, հրաշք:

Ուշ երեկոյան ուղղում էի ոռւս բանաստեղծներից կատարած իմ թարգմանությունների մեքենագիր օրինակը և հասել էի Իլյա Էրենբուրգի «Հավատարմություն» բանաստեղծության կեսին՝

*Սուրբ բարեր շատ կան այս աշխարհում:
Որոնք մաշվել են շուրթերից շոր.
Դիակն հավատից շունչ է առնում,
Բայց ևս դիակ չեմ՝
Մարդ եմ շնչող,*

~~~~~

երբ հեռախոսով ինձ զանգահարեցին և հայտնեցին Իլյա Էրենբուրգի մահվան լուրը...

Անհավատալի, բայց փաստ է. գրասենյակիս վրա այն ծխամորճն է, որ սրանից ընդամենը մի ամիս առաջ ծխում էր Էրենբուրգը (ծխում, զրուցում էր ինձ հետ և կատակում):

Ծխամորճը կա, իսկ ինքը չկա...

Հազար տարի էլ որ ապրես, կարո՞ղ ես համակերպվել այսպիսի հակաբնական, սրտում ու մտքում չտեղավորվող փաստերի հետ...

Իլյա Էրենբուրգ...

Դեռ վերջերս էր, որ նրա 75-ամյակի առթիվ իմ հոդվածում բարի մատթանքներ էի հղում նրան, բոլորի հետ սկսկալում նորը, լինելիքը.

Հիմա միայն անցյալն է մնում, եղածը, հուշը...

Ահա հուշերից վերջինը.

~~~~~

Լեհաստան գնալիս Մոսկվայում ինձ զանգահարեց Էրենբուրգի քարտուղարուհին և ասաց, որ Իլյա Գրիգորևիչը կարդացել է իմ բանաստեղծությունների նոր, փոքրիկ գրք-բույկը և ուզում է հանդիպել ինձ հետ:

Ես նույնպես, ինչպես միշտ, ուզում եմ գնալ նրա մոտ, մանավանդ որ նրան նվեր էի բերել Երևանում լույս տեսած «Генерал 1915 года» գիրքը:

Բայց Լեհաստան մեկնելու անակնկալ եղավ, և կարողացա նրան ուղարկել միայն գիրքն ու մի երկտող:

Վարշավայից վերադառնալու հետևյալ օրն իսկ զանգահարեցի Էրենբուրգին, և մի փոքր անց նրա ավտոմեքենան արդեն ինձ տանում էր Իստրա քաղաքի մերձակայքի մի կանաչավետ, չքնաղ վայր, որտեղ նրա ամստանոցն էր...

Ուրախացա՝ Էրենբուրգին առույգ և ոտքի վրա տեսնելով: Նա արդեն 77 տարեկան էր, և չնայած դրան, ամեն օր, առավոտյան

Ժամը 9-ից, կոկիկ հագնված, նստած էր լինում գրասենյակի առջև...

Շրջեցինք ամատանոցի հիանալի պարտեզում, ճաշեցինք, ապա քաշվեցինք նրա աշխատասենյակը...

Ծայր ստալ մի ոգեշունչ ու հետաքրքիր գրույց՝ համեմված Էրենբուրգի իմաստուն մտքերով, կատակներով և ընտիր ծխախոտի բուրումնավետ ծխով, որը, չնայած Էրենբուրգի կնոջ թախանձանքներին ու հանդիմանություններին («Իլյա Գրիգորևիչ, թեյը սառեց», «Իլյա Գրիգորևիչ, գոնե հյուրին խղճացեք») տևեց 5—6 ժամ, մինչև ուշ երեկո:

Խիստ հետաքրքրվում էր Արևմտյան Հայաստանով, 1918—20 թթ. Հայաստանի գլխով անցած դեպքերով, Կովկասյան սահմանների հարցով մինչև 1914 թվականի պատերազմը և հետո, հավանաբար ուզում էր գրել այդ մասին:

Երբ պատահաբար խոսք ընկավ վերջե-

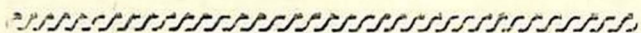
~~~~~

ընս Երևանում պատահած մի դեպքի մասին, իսկույն ասաց, որ ինքը տեղյակ է ամենայն մանրամասնությամբ, երկար փընտրեց ինչ-որ նամակ և չգտնելով վշտացավ:

Վերջին տարիներին ես նրան այդքան աշխույժ և ոգեշնչված չէի տեսել: Ոգևորված տվեց ինձ կարդալու «Люди, годы, жизнь» գրքի նոր, դեռևս անտիպ մասերը, որտեղ գրում է նաև Հայաստանի մասին՝ 1915 թվականի աղետի, Հայաստանի վերածննդի, Կալենցի ու Սարյանի, Երևանի ու Աշտարակի, մեր հին փողոցների ու նոր շենքերի մասին:

— Այս հատվածը գրելիս այնքան էի ոգեվորվել, որ ցանկություն զգացի նորից գալ, տեսնել Հայաստանն ու իմ բարեկամներին,—ասաց մի տեսակ ցավելով:

Շատ էր հավանել իմ «Огонек»-ի գրքույկը և ցանկություն էր հայտնել գրել իմ բանաստեղծությունների նոր գրքույկի ստաշաբանը:

— Ուզում եմ մինչև օգոստոսի 10-ը գրել և հանձնել անպայման. հատկապես գրել եմ ուզում «Պատվանդանն» ու «Մոլոնու վանքը»...

— Ոչինչ, ժամանակ շատ կա, դուք ավելի կարևոր գործեր ունեք՝ ավարտեք «ЛЮДИ, ГОДЫ, ЖИЗНЬ»-ը, որին անհամբեր սպասում են բոլորը...

...Ծաղիկներ կան, որոնք թռչնելուց առաջ մի վերջին անգամ բացվում են իրենց ամբողջ շքեղությամբ։ Մի՞թե Էրեմբուրգի այդ աշխուժությունը և ոգեշունչ տրամադրությունն այդպիսին էին...

Սենտիմենտալ չէր Էրեմբուրգը, բնավ, ընդհակառակը, չորության հասնող խիստ բաղաբավարական շարժ ու ձև ուներ։

Դրա պատճառով երկուսիս համար էլ զարմանալի էր, երբ ինձ հրաժեշտ տալիս, հոգեկան անակնկալ մի պոթեկումով (նախազգում էր, ինչ է...) համբուրեց, իսկ ապա սենյակ վերադարձավ և բերեց-նվիրեց իր

ալն ծխամորճը, որը քիչ ստաջ ծխում էր, խոսում ու կատակում, և որն այժմ շվարած նայում է ինձ իմ գրասեղանի վրայից...

Կինը՝ Լյուբով Միխայլովնան, հրաժեշտ տալիս ասաց, որ ինքը շատ մոտ է հայ քանդակագործուհի Դարիա Կամսարականի հետ, վերջերս հանդիպել է նրան (կարծես Ֆրանսիայում) և իմացել, որ նա պատրաստվում է Հայաստան գալ:

Մինչ այդ, վարորդը մեքենայի մեջ էր տեղավորում Իլյա Գրիգորևիչի երեկ ստացած փոստի լարդեն «մշակված» ու «պատրաստված» նյութերը:

Օրական, սուսնց չափազանցության, 5—10 կիլոգրամ «փոստ» էր ստանում Էրենբուրգը՝ գրքեր, ձեռագրեր, նամակներ, փաթեթներ և, բացի իր հիմնական գործից, հասցնում էր կարդալ ու պատասխանել բոլորին:

— Ես Իլյա Գրիգորևիչին վաղուց այսքան աշխույժ ու սոռույգ չէի տեսել. այդ ի՞նչ էր

~~~~~

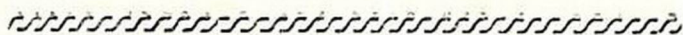
պատահել նրան...—ամառանոցից ետ գալիս իր զարմանքը հայտնեց նաև վարորդը:

Այդ դեպքից մի 10 օր հետո, անակնկալ նորից Մոսկվա մեկնեցի, և ըստ Էրենբուրգի հետ ունեցած պայմանավորվածության, իսկույն զանգահարեցի քարտուղարուհուն («Կզանգահարես, գրքիդ ստաջաբանը կը վերցնես, կկարդաս և կգաս ինձ մոտ՝ ինձ գովելու կամ հայհոյելու...»):

— Երեք-չորս օր է ինչ ինՖարկտով պառկած է ամառանոցում...—դեռևս ինքն էլ իր հաղորդած բոթին չհավատալով, կմկմաց քարտուղարուհին...

Ինչքան կուզեի նորից տեսնել Էրենբուրգին, բայց դրա համար հարկավոր էր առնչվազն քիչ սիրել ու քիչ գնահատել նրան՝ չէ որ այդ հիվանդության դեպքում հիվանդին անհրաժեշտ է բացարձակ անդորր...

Երկտող ուղարկեցի, որով հույս էի տալիս, թե ամենաշատը մի ամիս հետո, Չարենցի հոբելյանի օրերին, նա ոտքի վրա

կլիճի՝ և նորից կտեսնեմ նրան ու կլսեմ նրա իմաստուն զրույցները:

«Դուք այդքան ուժեղ մարդ եք,—ասվելացրել էի վերջում,—որ կարող եք Ձեր ուզածի պես տնօրինել նաև աստծու տնօրինությանը ենթակա հարցերը...»

Ավա՛ղ, վերստին պարզվեց, որ այդ անհնար է նույնիսկ այնպիսի մարդու համար, որպիսին Էրենբուրգն էր...

«Պետք չէր աստծու անունը անտեղի տալ»—հետագայում հանդիմանեց ինձ Էրենբուրգին սիրող մի հավատացյալ ծերունի...»:

Գուցե նա ճիշտ էր ասում:

Եվ այնուհանդերձ, Էրենբուրգը մահացավ ոչ թե դրանից, այլ Էրենբուրգին վայել ձևով...

Զիմանալով իր վիճակի ծանրությունը, նա ստիպել էր հարազատներին՝ իրեն իսկույն քաղաք տեղափոխել, ոչ թե հիվանդանոց, այլ տուն, իր աշխատասենյակը, իր գրքերի

ու ձեռագրերի մոտ, որտեղ նրա ամբողջ կյանքն էր, աշխարհն ու տիեզերքը...

Այո, երևի այդպես և դրանից էլ մահացալ նա, բայց մահացալ այնտեղ, որտեղ իր կյանքի իմաստը և որտեղ ծնվել էր այն ամենը (քանաստեղծություն, վեպ, ճամփորդական նոթեր, իմաստուն գրքեր), ինչ իշխա էրենքուրգ է կոչվում և ինչին ոչ մահ կա, ոչ թաղում ու մոռացում...

Եվ այնուհանդերձ, ծանր ու ցավալի է, որ էրենքուրգի նման մարդն այլևս չկա, իսկ նրա ծխամորճը, որն ընդամենը փայտ է, գրասեղանիս վրա է և կարող է այդպես մնալ տասնյակ ու հարյուրավոր տարիներ...

1967

**ԻԼՅԱ ԷՐԵՆԲՈՒՐԳԻ ԵՐԿԵՐԸ ՀԱՅԵՐԵՆ
Առանձին հրատարակություններ**

1. Ծխամորճ, Երևան, 1924, 26 էջ:
2. Կոմունարի ծխամորճը, թարգմ. Ամեռ, Մոսկվա, 1926, 32 էջ:
3. Քաղաքի պաշտպանությունը, Երևան, 1941, 6 էջ:
4. Գանգստերներ, թարգմ. Հ. Առաքելյան, Երևան, 1941, 24 էջ:
5. Գերմանական ենթասպայի հիշատակարանը, Երևան, 1941, 4 էջ:
6. Քաղաքի պաշտպանությունը, Երևան, 1941, 6 էջ:
7. Ազատության կռալիցիա, Երևան, 1941, 16 էջ:
8. Վախկոտ ռազմիկը Բենտո Մուսոլինի, Երևան, 1941, 4 էջ:
9. Կառաղած զայերը (ֆաշիզմի սարագլուխներ՝ Հիտլեր, Գյորինգ, Ռոզենբերգ, Ռիպենտորպ և ուրիշներ), Երևան, 1941, 20 էջ:

10. Գերմանացիներ, Երևան, 1942, 16 էջ:
11. Հանուն Կովկասի, Երևան, 1942, 4 էջ:
12. Կաշտանկա, թարգմ. Հ. Հարությունյան, Երևան, 1942, 16 էջ:
13. Մարդակերները, թարգմ. Հ. Մազմանյան, Երևան, 1942, 92 էջ:
14. Գերմանացիներ, թարգմ. Հ. Առաքելյան, Երևան, 1943, 64 էջ:
15. Ռուսաստան, թարգմ. Վ. Միքայելյան, Երևան, 1943, 21 էջ:
16. 1943 թվի գերմանացիները, թարգմ. Վ. Միքայելյան, 1943, 18 էջ:
17. Փարիզի անկումը, թարգմ. Վ. Միքայելյան, Ա. գիրք, Երևան, 1944, 202 էջ:
18. Փարիզի անկումը, թարգմ. Վ. Միքայելյան, Բ. գիրք, Երևան, 1944, 184 էջ:
19. Փարիզի անկումը, թարգմ. Վ. Միքայելյան, Գ. գիրք, Երևան, 1944, 259 էջ:
20. Փոթորիկ, թարգմ. Մ. Դավթյան, Ա. Ղազարյան, Երևան, 1951, 852 էջ:
21. Իններորդ ալիք, թարգմ. Տ. Հախումյան, Ա. Ղազարյան, Երևան, 1955, 956 էջ:
22. Ֆրեդերիկ Ժոլիո Կյուրի, թարգմ. Գ. Հովնան, Երևան, 1959, 32 էջ:

~~~~~

**ՊԱՐԲԵՐԱԿԱՆ ՄԱՄՈՒԼՈՒՄ ԵՎ
ԺՈՂՈՎԱԾՈՒՆԵՐՈՒՄ**

1924

1. Ծխամորճը, «Նոր ակոս», 1924 թ., № 5—6:
2. Սևերը, «Նոր ակոս», 1924 թ., № 7:

1925

1. Ծխամորճը, «Կարմիր ծիլեր», 1925 թ., № 3—4:

1935

1. Մեր հայրենիքը, «Գրական թերթ», 1935 թ.,
№ 11:

1936

1. Մաշակովակու տրադիցիաները, «Խորհրդային գը-
րականություն», 1936 թ., № 2:
2. Իսպանական ժողովրդի սպաքարը, «Խորհրդային
Հայաստան», 1936 թ., № 132:

1937

1. Ֆրանսիական ժողովրդի զավակը (Պոլ Վալան
Կուտյորե), «Գրական թերթ», № 32:
2. Ի՞նչ է հարկավոր մարդուն, «Ավանգարդ», 1937,
№ 157, 163:
3. Տերուղի ճակատում, «Բանվոր», 1937 թ., № 292:

1938

1. Կլանքի համար, «Պրոլետար», 1938 թ., № 80:

1941

1. Կապի փող, «Գրական թերթ», 1941 թ., № 23:
2. Կլիկ-Կլակ, «Գրական թերթ», 1941 թ., № 26:
3. Դը Գոլ, «Գրական թերթ», 1941 թ., № 32:
4. Սև հոգին, «Սովետական Հայաստան», 1941 թ., № 292:
5. Գանգատերները, «Սովետական գրականություն», 1941 թ., № 12:

1942

1. Կովկաս, «Սովետական Հայաստան» 1942 թ., № 277:
2. Հեռ կնդներ, «Սովետական Վրաստան», 1942 թ., № 79:
3. Գերմանացին, «Սովետական Վրաստան», 1942 թ., № 123:
4. Եռ կնդներ, «Սովետական Հայաստան», 1942 թ., № 160:
5. Գերմանացիների կողմից ժամանակավորապես գրավված շրջանների սովետական երեխաներին, «Սովետական երեխաներին» (ժողովածու), Երևան, 1942 թ.:

1943

1. Ատելության մասին
2. Հորդան Գոնի շրջանում
3. Դանիճների գերեզմանները
«Ասյանիթ գազանին», ժողովածու, Երևան, 1943 թ.,
№ 16:

1944

1. Գարուն, թարգմ. Հմ. Մազմանյան,
2. Վիշա ու երջանկություն, թարգմ. Հմ. Մազմանյան,
3. Հունիս, թարգմ. Հմ. Մազմանյան,

1945

1. Հատուցում, թարգմ. Հմ. Մազմանյան,
2. DO, պատերազմի պատմություն մը «Նոր ուղի»,
Բեյրութ, 1945 թ., սրբակ Ա., էջ 6—12:

1947

1. Պատասխան պարոն Դեվիդ Լորենսին, «Գրական թերթ», 1947 թ., № 16:
2. Փան Ռիշարտ Բլոկ, «Գրական թերթ», 1947 թ.,
№ 13:

1949

1. Ի. Էրենբուրգի Ելույթը խաղաղության կողմնակիցների համաշխարհային կոնգրեսում, «Սովետական գրականություն և արվեստ», 1949 թ., № 4:

1950

1. Խաղաղության կողմնակիցները, «Գրական թերթ», 1950 թ., № 33:
2. Կես դար, «Գրական թերթ», 1950 թ., № 1:
3. Մարդկության գործը, «Գրական թերթ», 1950 թ., № 13:
4. Բաց նամակ արևմուտքի գրողներին, «Սովետական գրականություն և արվեստ», 1950 թ., № 4:

1951

1. Խաղաղության պակտը, «Գրական թերթ», 1951 թ., № 33:

1953

1. Իլյա Էրենբուրգի ելույթը «Ժողովուրդների միջև խաղաղություն ամրապնդելու համար», մրցանակ ստանալու առթիվ, «Սովետական Հայաստան», 1953 թ., № 24:

1955

1. Էրեմբուրգի ճառը ՄՍՀՄ գրողների 2-րդ համագումարում, «Գրական թերթ», 1955 թ., № 3:

1957

1. Մեռածները մնում են երիտասարդ, «Գրական թերթ», 1957 թ.:

1959

1. Ես երջանիկ եմ, որ եղա Հայաստանում, «Սովետական Հայաստան», 1959 թ., № 10:
2. Հայաստանում, «Սովետական արվեստ», 1959 թ., № 10:
3. Անձրևը Նագասակիում, թարգմ. Գ. Լմին, «Արարատ գրական», Բելյուր, 1959 թ., № 6—7:

1960

1. Սարյանի աշխարհը, «Սովետական արվեստ», 1960 թ., № 3:
2. Մոլեգին Սարյանը, «Լրաբեր», 1960 թ., № 35:
3. Ես երջանիկ եմ, որ եղա Հայաստանում, «Լրաբեր», 1960 թ., № 64:
4. Մարդիկ, տարիներ, կյանք, «Գրական թերթ», 1960 թ., № 42, 43:
5. Գարունը մոտալուտ, «Լրաբեր», 1960 թ., № 116, 117:

1961

1. Նկարիչ Մարտիրոս Սարյանի արվեստի մասին, «Երևան», 1961 թ., № 98:
2. Հավատարմություն, թարգմ. Գ. Էմին, «Գրական թերթ», 1961 թ., № 6:

1962

1. Հարություն Կալենց, «Սովետական արվեստ», 1962 թ., № 5:
2. Հուշեր Զարենցի մասին, «Գրական թերթ», 1962 թ., № 11:
3. Նրա տեղը շարքում, «Գրական թերթ», 1962 թ., № 23:
4. Մարդիկ, տարիներ, կյանք, «Գրական թերթ», 1962 թ., № 29, 30, 31:

1963

1. Սարյանի ցուցահանդեսում, «Բարեկամություն», ժողովածու, Երևան, 1963 թ.:
2. Հավատարմություն թարգմ. Գ. Էմին
3. Անձրևը Նազասակիում, թարգմ. Գ. Էմին
«Ընտիր էջեր ուսումնական պոեզիայից», Երևան, 1963 թ.:

1965

1. Մարդիկ, տարիներ, կյանք, «Գրական թերթ», 1965 թ., № 24:

1966

1. Երիտասարդության մասին, «Գրական թերթ», 1966 թ., № 6:
2. Այս աշունը..., թարգմ. Վ. Դավթյան, «Սովետական Հայաստան», 1966 թ., № 60:

1967

1. Չարենցի մասին «Սովետական մանկավարժ», 1967 թ., № 9:

1968

1. Մարդիկ, տարիներ, կյանք, «Գարուն», 1968 թ., № 1:
2. Հայաստանի մասին, «Սևան», 1968 թ., № 330 (Բուննոս Այրես):
3. Հայաստանի մասին, «Արև», 1968 թ., № 15 (Կահիրե):
4. Հուշեր Մաքսիմ Գորկու մասին, «Գրական Սղըր-բեջան», 1968 թ., № 2:
5. Գորկու մասին, «Հայոց լեզուն և գրականությունը դպրոցում», 1968 թ., № 1—2:

~~~~~
1981

1. Մեռածները երիտասարդ են մնում, «Գրքերի աշխարհ», 1981 թ., № 5:

1984

1. Հախատարմություն
2. Օտարի վիշտը
3. Անձրևը նազաստեկում
4. «Գիրք թարգմանությանց» Երևան, 1984 թ.:

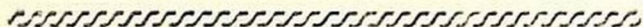
ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Հոդվածներ

Կովկաս: Այս հոդվածն Իլյա Էրենբուրգը գրել է 1942 թվականի նոյեմբերին: Այն տպագրվել է «Красная звезда» թերթում: Թարգմանվել ու տրպագրվել է սովետական հանրապետությունների մի շարք թերթերում: Հայերեն տպագրվել է «Խորհրդային Հայաստան» թերթի 1942 թվականի նոյեմբերի 25-ի համարում, ինչպես և հայկական այլ թերթերում: Հայպետհրատը 1942 թվականին, այն հրատարակել է առանձին գրքույկով ռուսերեն:

Արտատպում ենք «Խորհրդային Հայաստան» թերթից:

Մ. Սարյանի ցուցահանդեսում: Մոսկվայում 1956 թվականին բացվում է Մարտիրոս Սարյանի ցուցահանդեսը: Ցուցահանդեսին ներկա է լինում Իլյա

Էրենքուրգը: Հիացած ցուցահանդեսի նկարներով նա հատուկ հոդված է գրում «Սարյանի ցուցահանդեսում» խորագրով: Այն տպագրվում է «Литературная газета»-ի 1956 թվականի ապրիլի 24-ի համարում: Թարգմանվել ու տպագրվել է հայ մամուլի էջերում, ինչպես նաև «Բարեկամություն» ժողովածուի 2-րդ գրքում (Երևան, 1963, էջ 599): Արտատպում ենք այդ ժողովածուից:

Մեռածները մնում են երիտասարդ: Հոդվածը գրվել է 1957 թվականին, Եղիշե Չարենցի 60-ամյակի առթիվ: Տպագրվել է Երևանի «КОММУНИСТ» թերթի 1957 թվականի սեպտեմբերի 28-ի համարում: Հայերեն տպագրվել է «Գրական թերթ»-ում, «Սովետական գրականություն» ամսագրում: Այդ արժեքավոր հոդվածը տպագրվել է նաև «Հիշողություններ Եղիշե Չարենցի մասին» ժողովածուում, Երևան, 1961, էջ 29: Ռուսերեն տեքստը տպագրվել է նաև «Венок Чаренцу» ժողովածուում (Մոսկվա, 1967, էջ 27): Արտատպում ենք «Հիշողություններ Եղիշե Չարենցի մասին» ժողովածուից:

Ես երջանիկ եմ, որ եղա Հայաստանում: 1959 թվականին Հայաստանում եղած ժամանակ Էրենքուրգը ելույթներ է ունեցել նաև ռադիոյով և հե-

նուստատեսությամբ: «Ես երջանիկ եմ, որ եղա Հայաստանում» այդ ելույթներից մեկն է: Այն տպագրվել է «Սովետական Հայաստան» ամսագրի 1959 թվականի 10-րդ համարում: Արտատպում ենք ամսագրից:

Մոլեգին Սարյանը: Էրեմբուրգն այս հոդվածը գրել է Մարտիրոս Սարյանի ծննդյան 80-ամյակի առթիվ: Այն տպագրվել է «Литературная газета»-ի 1960 թվականի մարտի 5-ի համարում: Հետագայում այն ղետեղվել է Իլյա Էրեմբուրգի երկերի ժողովածուի ռուսերեն հրատարակության 6-րդ հատորում, (Մոսկվա, 1965, էջ 596): Հոդվածի հայերեն ամբողջական թարգմանությունը տպագրվել է Նյու-Յորքում հրատարակվող հայերեն «Լրաբեր» երկօրյա թերթի 1960 թվականի հունիսի 4-ի համարում: Արտատպում ենք «Լրաբերից»: Թարգմանությունը վերանայված է:

«Մարդիկ, տարիներ, կյանք» աշխատության մեջ Էրեմբուրգն անդրադարձել է նաև 1959 թվականին Հայաստանում անցկացրած օրերին: Այդ հուշերից մի հատված տպագրվել է «Գարուն» ամսագրի 1968 թվականի 1-ին համարում: Տպագրվում է վերջինից:

Հարություն Կալենց: Էրեւնուրգն անձամբ ծանոթ է եղել Կալենցին, եղել է նրա արվեստանոցում, սիրով դիտել նրա նկարները: Այս հոդվածը գրել է 1962 թվականին, որը տպագրվել է «Սովետական արվեստ» ամսագրի 1962 թվականի 5-րդ համարում: Ռուսերեն բնագիրը տպագրվել է «Удивительный Галенц» ժողովածուի մեջ (Երևան, 1969): Արտատպում ենք «Սովետական արվեստ» ամսագրից:

Մարտիրոս Սարյան: Անվանի կինոռեժիսոր Լաւրո Վաղարշյանի խնդրանքով 1965 թվականին Իլյա Էրեւնուրգը գրել է «Մարտիրոս Սարյան» կինոֆիլմի հաղորդավարի տեքստը: Հայերեն թարգմանությունը տպագրվել է «Սովետական արվեստ» ամսագրի 1980 թվականի 3-րդ համարում: Ռուսերեն տեքստը հրապարակվել է «О Сарьяне» ռուսերեն ժողովածուում 1980 թ.: Արտատպում ենք «Սովետական արվեստ» ամսագրից:

ՆԱՄԱԿՆԵՐ

Էրեմբուրգի նամակը **Խաչիկ Ծովիկյանին** գրված է Հայրենական պատերազմի օրերին: Ծովիկյանը հայրենական պատերազմի անվանի սպաներից է: Որպես հետախույզ պատերազմի առաջին օրերից մինչև հաղթանակը նա մասնակցել է պատերազմի ծանր մարտերին և պարգևատրվել մի շարք շքանշաններով: Էրեմբուրգի 1944 թվականի սեպտեմբերի 2-ի այս նամակը տպագրվել է «Հայրենիքի ձայն» թերթի 1945 թ. հուլիսի 12-ի համարում: Արտատպվում է թերթից:

Էրեմբուրգի նամակը **Էդուարդ Մելիքսեթյանին** ևս մի գեղեցիկ վկայություն է այն մասին, որ պատերազմի դաշտում նա շարունակել է պահպանել իր կապը հայ մարտիկների հետ:

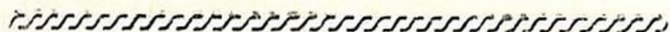
Անգլոմոնի մի ոմն լեդի Գիբբ մամուլում դժգոհել է 1944 թ. «Պրավդա»-ում հրապարակված Էրեմ-

բուրգի մի հոդվածի դեմ: Հենց այդ նույն օրերին պատերազմի մարտիկ կապիտան Մելիքսեթյանն իր հիացմունքն է հայտնում այդ նույն հոդվածի առթիվ: Էրենբուրգի այս հաճելի նամակը Մելիքսեթյանին գրված է այդ առթիվ:

Ի. Էրենբուրգի ծննդյան 60-ամյակի առթիվ **Մ. Սարյանը** ջերմորեն ողջունում է նրան: Էրենբուրգի 1951 թվականի փետրվարի 5-ի նամակը այդ ողջույնի պատասխանն է:

Էրենբուրգի 1959 թ. սեպտեմբերի 16-ի և 1960 թ. հունիսի 4-ի նամակները գրված են Փառիզում Մարտիրոս Սարյանի նկարների ցուցահանդես կազմակերպելու առթիվ: Երբ պարզվում է, որ դա կապված է վալյուտային խոշոր գումարների հետ, ցուցահանդեսի կազմակերպումը հետաձգվում է:

Իլյա Էրենբուրգի այս երեք փոքրիկ նամակներն ուղղված են քանդակագործ **Վազգեն Խակովին**: Խակովն առաջինն էր հաջ իրականության մեջ, որ 50-ական թվականներին քանդակեց Էրենբուրգի տարբեր կիսանդրիները: Այդ կապակցությամբ է նրանց մեջ տեղի ունենում նամակագրություն: Նամակները տպագրվում են առաջին անգամ:

Էրեւնքուրգի նամակը Լևոն Հարութին: Հայ ա-
կանաւոր դերասան Լևոն Հարութը 1956 թվականի
փետրվարին դիմում է Իլյա Էրեւնքուրգին՝ խընդ-
րելով նրանից Ժան Պոլ Սարտրի պիեսի ֆրանսե-
րեն բնագիրը: 1956 թվականի մարտի 2-ին Էրեւ-
նքուրգը պատասխանում է Լևոն Հարութի նամակին,
որը պահպանվում է գրականության և արվեստի
թանգարանում: Նամակը տպագրվում է առաջին
անգամ:

Էրեւնքուրգի նամակները Աննա Հովհաննիսյա-
նին: Հայ բանաստեղծ Հովհաննես Հովհաննիսյանի
ստեղծիքը՝ Աննա Հովհաննիսյանը երկար տարիներ
սպրել ու աշխատել է Լենինգրադում ու Մոսկվա-
յում: Հայ դասական և սովետական մի շարք գրող-
ների երկեր նա թարգմանել է ռուսերեն: Աննա
Հովհաննիսյանը շատ մոտ է եղել Էրեւնքուրգի ըն-
տանիքին: Էրեւնքուրգի մտերմական այս երկու նա-
մակներն անտիպ են և տպագրվում են առաջին
անգամ:

Էրեւնքուրգի այս երկու նամակները հասցեագրը-
ված են Հայաստանի գրողների միությանը, գրված
են Ավետիք Իսահակյանի մահվան և Եղիշե Չարեն-
ցի հոբելյանական հանդեսի առթիվ: Այդ նամակ-

ները տպագրվել են Հայաստանի պարբերական մամուլի էջերում:

Էրեբրուրգի նամակները **Գ. Հովնանին:** 1958 թվականին ակադեմիայի գրականության ինստիտուտը պատրաստում էր Եղիշե Չարենցի երկերի ակադեմիական հրատարակությունը: Այդ կապակցությամբ Մոսկվա է գործուղվում ինստիտուտի ավագ գիտաշխատող Ալմաստ Զաքարյանը: Ինստիտուտի հանձնարարությամբ Մոսկվայում նա մի շարք հանգիստման է ունենում ուս գրողների, գրականագետների հետ: Ցավոք, Էրեբրուրգի հետ հանդիպումը տեղի չի ունենում նրա բացակայության պատճառով: Մեզ, որպես ինստիտուտի տնօրենի, Էրեբրուրգի—1958 թ. օգոստոսի 6-ին գրած նամակն այդ մասին է: 2-րդ և 3-րդ նամակները Էրեբրուրգի երկերի հայերեն թարգմանության կապակցությամբ են գրված:

Էրեբրուրգի նամակները **Լևոն Մկրտչյանին:** 1959 թվականի հունիսին գրականագետ Լ. Մրկըրտչյանը դիմում է Էրեբրուրգին, հայտնելով, որ պատրաստում է «Ավետիք Իսահակյանը ուս քննադատության մեջ» ժողովածուն և խնդրում է, որ նա նույնպես գրի իր խոսքն Իսահակյանի մասին:

Հրեներորդի 1959 թվականի հունիսի 25-ի նամակը
այդ խնդրանքի պատասխանն է:

1959 թվականին Երևանում եղած ժամանակ
Հրեներորդը լինում է նաև համալսարանում: Տեղի
լուսանկարիչները տարբեր առիթներով լուսանկա-
րում են նրան: Այդ լուսանկարները Լ. Մկրտչյանն
նույսրկում է Հրեներորդին: 1959 թվականի հոկտեմ-
բերի 15-ին վերջինս այդ կապակցությամբ իր շնոր-
հակալական խոսքն է ուղղում Լ. Մկրտչյանին: Հ-
րեներ.րգի այդ նամակները տպագրվել են «Գրական
թերթում» 1970 թ. հունվարի 23-ին: Արտատպում ենք
թերթից:

Ինչպես նշել ենք հոդվածների ծանոթագրության
մեջ, կինոռեժիսոր Լատերտ Վաղարշյանը դիմում է
Հրեներ.րգին, որ նա գրի «Մարտիրոս Սարյան»
կինոֆիլմի հաղորդավարի տեքստը: Հրեներորդի
1965 թ. ապրիլի 3-ի և մայիսի 19-ի նամակները
վերաբերում են այդ հարցին: Շնորհիվ Լատերտ Վա-
ղարշյանի ջանքերի, Հրեներորդը համաձայնվում և
սիրով գրում է այդ կինոֆիլմի հաղորդավարի
տեքստը:

ՀԱՎԵԼՎԱԾ

Մ. Սարյանի «Հին, նոր և հավիտենական» հոդվածը գրված է Իլյա Էրենբուրգի ծննդյան 75-ամյակի առթիվ: Այն տպագրվել է «Գրական թերթի» 1966 թվականի հունվարի 28-ի համարում: Արտատպում ենք թերթից:

«Արվեստի մարդը» հոդվածը Մ. Սարյանը գրել է Իլյա Էրենբուրգի մահվան առթիվ: Այն տպագրվել է «Գրական թերթի» 1967 թվականի սեպտեմբերի 8-ի համարում: Արտատպում ենք թերթից:

Հ. Խ. Բաղրամյանն Իլյա Էրենբուրգի մասին «Մոլեգին խաղաղասերը» հուշերը գրել և տպագրել է «Литературная газета» թերթի 1967 թվականի հոկտեմբերի 18-ի համարում: Հայերեն տպագրվում է առաջին անգամ:

Գևորգ Էմինը բախտ է ունեցել քանիցս հանդիպելու Իլյա Էրենբուրգին: «Վերջին հուշը» նա գրել է Էրենբուրգի մահվանից հետո: Այն տպագրվել է «Գրական թերթի» 1967 թ. սեպտեմբերի 8-ի համարում: Արտատպում ենք թերթից:

Բ Ո Վ Ա Ն Դ Ա Կ Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն

Գ. Ն. Հովնան, իլյա էրենբուրգ . . .	5

ՀՈԴՎԱԾՆԵՐ

Կովկաս	19
Մ. Սարյանի ցուցահանդեսում . . .	30
Մեռածները մնում են երիտասարդ . . .	37
Ես երջանիկ եմ, որ եղա Հայաստանում . . .	42
Մոլեգին Սարյանը	51
Մարդիկ, տարիներ, կյանք	62
Հարություն Կալենց	75
Մարտիրոս Սարյան (կինոնկարի հաղորդման տեքստը)	80

ՆԱՄԱԿՆԵՐ

Խ. Ա. Ծովիկյանին	103
Է. Ա. Մեղիքսեթյանին	104
Մ. Ս. Սարյանին	105
Վ. Ն. Իսակովին	110
Լ. Տ. Հարություն	112

Ա. Հ. Հովհաննիսյանին	. . .	113
Հայաստանի գրողների միությանը	.	115
Գ. Ն. Հովհաննին	. . . .	117
Լ. Մ. Մկրտչյանին	. . . .	120
Լ. Վ. Վաղարշյանին	. . .	122

ՀԱՎԵԼՎԱԾ

Մ. Սարյան, Հին, նոր և հավիտենական	. . .	127
Մ. Սարյան, Արվեստի մարդը	. . .	132
Հ. Խ. Բաղրամյան, Մոլեգին խաղաղասերը	. . .	135
Գ. Էմին, Վերջին հուշը	. . . .	143

ԻԼՅԱ ԷՐԵՆԲՈՒՐԳԻ ԵՐԿԵՐԸ ՀԱՅԵՐԵՆ

(մատենագիտություն)	. . .	153

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ	. . .	163

ԻԼՅԱ ԷՐԵՆՔՈՒՐԳ.

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԵՎ ՀԱՅ ԿՈՒԼՏՈՒՐԱՅԻ
ՄԱՍԻՆ

Հրատ. խմբագիր Ա. Վ. Հովակիմյան
Նկարիչ Հ. Ն. Գործակալյան
Տեխ. խմբագիր Լ. Կ. Հարությունյան
Սրբագրիչ Ն. Հ. Մկրտչյան

Հանձնված է շարվածքի 27.09 1988 թ.: Ստորագրված է տպագրության 21.11 1988 թ.: ՎՖ 08705: Չափեր $60 \times 84 \frac{1}{32}$: Թուղթ № 2: Տառատեսակ «գրքի սովորական»: Բարձր տպագրություն: Պալմ. 5,46 մամ., տպագր. 11 մամուլ + 7 ներդիր: Ներկ. մամուլ 5,11 Հրատ.-հաշվարկ. 2,75 մամուլ: Տպաքանակ 10.000: Հրատ. № 7476: Պատվեր № 1206: Գինը 35 կ.:

ՀՍՍՀ ԳԱ հրատարակչություն, 375019, Երևան, Մարշալ
Բաղրամյան պող. 24 գ.:

Издательства АН Арм. ССР,
375019, Ереван, пр. Маршала Баграмяна, 24.

ՀՍՍՀ ԳԱ հրատարակչության տպարան, 378310,
ք. էջմիածին:

Типография Издательства АН Арм. ССР,
378310, г. Эчмиадзин.

A I
18736